

Kobusiewicz, Michał

Paleolit schyłkowy w środkowozachodniej Wielkopolsce

Światowit 31, 19-100

1970

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Michał Kobusiewicz
IHKM PAN — Poznań

PALEOLIT SCHYŁKOWY W ŚRODKOWOZACHODNIEJ WIELKOPOLSCE

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Postęp badań prahistorycznych kultur schyłku plejstocenu i wczesnego holocenu na terenach Europy Środkowej, a więc także i Polski, doprowadził obecnie do etapu wymagającego między innymi opracowania monograficznego tych kultur w mniejszych regionach. W związku z tym dokonano już z tego punktu widzenia opracowań regionalnych pewnych obszarów naszego kraju, jak i położonych poza jego granicami. Celem obu prac zamieszczonych w tym tomie „Światowita” jest klasyfikacja oraz szczegółowa analiza kulturowo chronologiczna materiałów pochodzących z okresów schyłkowego paleolitu i mezolitu, zebranych w ciągu dziesiątków lat z terenów środkowozachodniej części Niziny Wielkopolskiej.

Wielkopolska leży między dwoma stosunkowo dobrze rozpoznanymi archeologicznie, jeśli chodzi o najstarsze okresy pradziejów, obszarami — Brandenburgią i Meklemburgią na zachodzie i północy oraz Mazowszem i Polską środkową na wschodzie i południu. Dotychczasowe badania tych terenów pozwoliły wysunąć pewne przypuszczenia dotyczące między innymi wzajemnych wpływów i pokrewieństw kulturowych. Pewniejsze ich potwierdzenie i klucz do rozwiązania niektórych niewyjaśnionych dotychczas problemów znajdować się musi na terenie przejściowym, leżącym pomiędzy wspomnianymi, lepiej dotychczas rozpoznanymi archeologicznie obszarami. Tym mostem łączącym jest teren omawiany w niniejszej pracy.

Podjęcie tego opracowania było tym bardziej konieczne, że tereny Niziny Wielkopolskiej, będące z natury bogate w stanowiska schyłkowopaleolityczne, a szczególnie mezolityczne, były dotychczas wyjątkowo zaniedbane jeśli chodzi o publikacje tych materiałów. Tak się złożyło, że w ośrodku wielkopolskim nikt dotychczas nie podjął się tego zadania, mimo że jak wynika z następujących rozdziałów, w badaniach terenowych przykładano duże znaczenie

i wagę do źródeł z interesującego nas okresu, dzięki czemu autor mógł dysponować poważną bazą źródłową.

Dokonanie szczegółowej analizy kulturowo chronologicznej materiału zabytkowego pozwoliło na bliższe rozpatrzenie kilku problemów wiążących się i wypływających z poznania tych właśnie materiałów. Niektóre z tych problemów, takie jak zachodnia granica zasięgu importów krzemienia górno-astarckiego czy źródła uzyskiwania surowca na terenach pozbawionych naturalnych wychodni krzemienia zostały już szerzej omówione. Inne, jak np. bardzo ciekawy problem zachodniej strefy wzajemnych wpływów kulturowych w paleolicie schyłkowym, czy stosunku dolnoezolitycznych kultur z terenów polskich do dolnoezolitycznych kultur północno-zachodniej Europy będą przedmiotem osobnych opracowań.

Opublikowany tu artykuł ma na celu przede wszystkim zapoznanie Czytelnika z niemal zupełnie nie znanymi dotąd materiałami schyłkowopaleolitycznymi ze środkowej i zachodniej Wielkopolski. Obok analizy materiałów starano się zamieścić możliwie dużo ilustracji, które praktycznie wraz z tabelami typologicznymi i skróconym katalogiem powinny dać pełny obraz źródeł tego okresu z omawianego obszaru.

W tym miejscu autor pragnąłby podziękować wszystkim osobom, które służyły pomocą i radą w różnych etapach pisania tej pracy, w szczególności docentowi W. Chmielewskiemu, a także prof. K. Żurowskiemu i prof. Z. Rajewskiemu oraz Kolegom doc. R. Schildowi, doc. T. Wiślańskiemu, dr S. K. Kozłowskiemu i dr B. Ginterowi. Dziękuję również doc. B. Kostrzewskiemu za umożliwienie wykorzystania materiałów przechowywanych w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu.

Na koniec autor winien jest głęboką wdzięczność nieodżałowanej pamięci prof. W. Kołczy, który był inspiratorem podjęcia niniejszego opracowania i któremu autor zawdzięcza szczególnie dużo w rozwijaniu zainteresowań najstarszymi odcinkami pradziejów.

*

Środkowozachodnia część Niziny Wielkopolskiej, objęta niniejszym opracowaniem, ograniczona jest od północnego zachodu wyraźnie rysującą się północną krawędzią pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej wzdłuż jej odcinka od Odry do połączenia się Noteci z Wartą. Dalej na wschód granica opracowywanego terytorium biegnie środkiem tej pradoliny przez Międzyrzecze Warciańsko-Noteckie, wzdłuż wododziału tych rzek, tak że cała dolina Warty w jej północnośrodkowym odcinku wraz z krótkimi, równoleżnikowymi dopływami znalazła się w zasięgu pracy. Od wschodu granicę stanowi zachodnia krawędź Wysoczyzny Gnieźnieńskiej, od południa zaś południowa krawędź

0 5 10 km

Mapa rozmieszczenia stanowisk schyłkowopaleitolicznych w środkowo-zachodniej Wielkopolsce

Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej. Granicą zachodnią jest granica państwowa biegnąca wzdłuż Odry.

W zakresie terytorialnym naszego opracowania wchodzi następujące krainy geograficzne: wschodnia część środkowego odcinka doliny Odry, zachodni odcinek Kotliny Gorzowskiej oraz południowo-wschodnia część kotliny z doliną Warty, Wysoczyzna Lubuska, Obniżenie Obrzańskie, Wysoczyzna Poznańska i odcinek Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej od Śremu na wschodzie, do Odry na zachodzie.

Ograniczenie pracy do wymienionego zakresu przestrzennego podyktowane zostało różnymi czynnikami.

Północna granica, Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka, stanowiła w interesującym nas okresie swego rodzaju naturalną barierę dla osadnictwa. Granica południowa, Pradolina Warszawsko-Berlińska, była natomiast wyjątkowo bogato zasiedlona. Tak przynajmniej można przypuszczać na obecnym etapie badań. Stanowiła ona prawdopodobnie pas terenu sprzyjający osadnictwu w większym stopniu niż obszary położone na północ lub południe od pradoliny. Tę linię osadniczą przyjęto jako południowy wyznacznik zasięgu, włączając ją w całości do pracy. Granicę zachodnią, biegnącą doliną Odry, podyktowały możliwości dostępu do materiałów w polskich ośrodkach archeologicznych. Z punktu widzenia historii osadnictwa jest to, jak się zdaje, granica całkowicie sztuczna. Podobnie przedstawia się sprawa zakreślonej przez nas granicy wschodniej, która podyktowana została po pierwsze możliwością praktycznego opracowania konkretnej ilości materiałów, po drugie faktem objęcia niektórych terenów wschodniej Wielkopolski podobnymi opracowaniami innych badaczy.

Według podziału administracyjnego praca ta obejmuje północno-zachodnią część województwa poznańskiego (bez powiatów trzecieckiego, czarnkowskiego i chodzieskiego) oraz województwo zielonogórskie z pominięciem powiatów południowych.

Ramy czasowe tego opracowania obejmują młodszą fazę paleolitu schyłkowego. Termin „paleolit schyłkowy” utworzony został przez R. Schilda¹. Stosowany poprzednio powszechnie termin „paleolit niżowy”, wprowadzony do literatury przez S. Krukowskiego, stał się z biegiem czasu w związku z przybywaniem nowych materiałów nie dość ostry. Okazało się mianowicie, że stanowiska kultur późnoplejstocenijskich typowych dla obszarów Niżu Europejskiego spotykane są także na terenach położonych wysoko i od Niżu odległych². Istnieje też potencjalna możliwość, że na terenach Niżu istniało osadnictwo znacznie starsze niż schyłkowoplejstocenijskie. Mogło ono pojawić

¹ R. Schild, *Paleolit końcowy i schyłkowy*, w: *Materiały do prehistorii ziem polskich*, cz. I — *Paleolit i mezolit*, Warszawa 1964, s. 129 - 239.

² C. S. Nicolescu Plopsor, *Sur la présence du swidérien en Roumanie*, w: „*Dacia*”, t. 2, 1958, s. 5 - 34.

się w dogodnych warunkach klimatycznych w okresach interglacjalnych lub interstadialnych³.

R. Schild w swej nomenklaturze okresów archeologicznych dotyczącej pradziejów końcowego plejstocenu wprowadził pojęcie paleolitu końcowego i następującego po nim paleolitu schyłkowego. Ponieważ jednak, zgodnie z logiką języka, okres schyłkowy nie może następować po końcowym, proponujemy, podobnie jak uczynił to B. Ginter, utrzymując słuszny podział odcinka pradziejów trwającego od początku najstarszego Dryasu do początku holocenu na dwa okresy, nadać mu w całości miano paleolitu schyłkowego i podzielić na dwie fazy: starszą odpowiadającą paleolitowi końcowemu R. Schilda oraz młodszą odpowiadającą paleolitowi schyłkowemu tego badacza. Tak więc w pracy niniejszej ujęte zostaną materiały archeologiczne pochodzące z młodszej fazy paleolitu schyłkowego, czyli z okresu od około połowy oscylacji Alleröd do samego końca plejstocenu, czyli do końca młodszego Dryasu.

*

Przystępując do pisania niniejszej pracy autor miał do dyspozycji bogate zbiory znajdujące się w posiadaniu Poznańskiego Muzeum Archeologicznego. Niewielka część materiałów pochodzi z Muzeum Okręgowego w Zielonej Górze. Ogromna większość materiałów pochodzi z badań powierzchniowych. Tylko jedna krzemienica z omawianego terenu wydobyta została drogą regularnej eksploracji.

Opracowując materiały pochodzące z badań powierzchniowych pamiętać należy o niebezpieczeństwie zmieszania mechanicznego w jednej kolekcji zabytków pochodzących z różnych okresów, pozostawionych przez różne grupy ludzkie. Na pewno i w wypadku tego opracowania niebezpieczeństwo takie istnieje. W części pracy poświęconej metodzie podano, w jaki sposób starano się tego niebezpieczeństwa uniknąć. W tym miejscu jednak pragniemy zaznaczyć, że autor znalazł się w wyjątkowo szczęśliwym, jak na obecnym etapie badań położeniu. Mianowicie większość materiałów, które wykorzystano w toku tego opracowania, została zebrana w latach międzywojennych i powojennych przez badaczy ośrodka poznańskiego, a więc przez J. Kostrzewskiego i jego współpracowników. Stosunkowo niewielki procent stanowią kolekcje amatorów. Badacze ośrodka poznańskiego dzięki właściwemu, fachowemu przygotowaniu i podejściu naukowemu kolekcjonowali zbiory zgodnie z wymogami ówczesnej metodyki.

Olbrzymia większość stanowisk oznaczonych numerem zlokalizowana została na dokładnych mapach w skali 1:25 000. Materiały pochodzące z każdego stanowiska przechowywane są osobno. O tym, jak dbano o wyróżnienie

³ R. Schild, *Paleolit końcowy ...*, o. c., s. 129.

poszczególnych stanowisk, świadczy zbieranie osobno materiałów ze stanowisk położonych w pobliżu siebie, czego dowodzi dodatkowe oznaczenie sąsiadujących kolekcji osobnymi symbolami (np. Stan. Lasek 2 i stan. Lasek 2a). O drobiazgowości w wydzielaniu stanowisk świadczy tym bardziej fakt wydzielania w materiale osobnych skupień na stanowiskach, gdzie były one widoczne, i oznaczania materiałów pochodzących z tych skupień własnymi symbolami (np. Stan. Lasek 14, skup. 2; stan. Mosina 3, kotlina a). Mimo tej dokładności, musiały zdarzyć się wypadki mechanicznego zmieszania materiałów z różnych okresów, lecz stosunkowo o wiele rzadziej niż na innych obszarach, badanych głównie przez amatorów.

Dlatego też istnieje większe niebezpieczeństwo w interpretacji materiałów pochodzących z badań przedwojennych w zachodniej części naszego terenu. Stanowiska stamtąd, pochodzące ze zbiorów O. Dobrinta, oznaczane były wprawdzie bardzo systematycznie, lecz na ogół nieprecyzyjnie, zasięgiem pól poszczególnych rolników lub szczególnymi oznaczeniami w rodzaju „zagajnik” lub „zagroda”. W ramach tej dokładności stanowiska O. Dobrinta z rejonu Kargowej i Babimostu naniesione były na dokładne mapki, lecz wskutek działań wojennych zaginęły wszystkie oryginalne zabytki, jak i część dokumentacji odnoszącej się do lokalizacji stanowisk. Szczęśliwie jednak zachowały się w większości bardzo dobre i szczegółowo opisane rysunki kolekcji zabytków. One to właśnie stanowią podstawę rozważań nad interesującymi nas okresami w części zachodniej naszego obszaru.

Niebezpieczeństwo mechanicznego zmieszania materiałów z różnych stanowisk w jednej kolekcji zwiększa fakt, że O. Dobrint często korzystał z pomocy dzieci szkolnych prowadząc wraz z nimi badania terenowe.

Mapa ukazuje położenie wszystkich stanowisk wziętych pod uwagę w niniejszej pracy. Większość z nich układa się w trzech dość wyraźnie widocznych skupieniach. Skupienia te jednak nie są tylko wynikiem sposobu i stopnia przebadania terenu Niziny Wielkopolskiej. Wnioskując z historii badań terenowych Wielkopolski stwierdzić można, że badania powierzchniowe prowadzono dość równomiernie na całym jej obszarze. Wynikłoby to z mapy położenia stanowisk z innych okresów prahistorycznych odkrytych drogą tych samych badań przez tych samych badaczy, lecz często leżących tam, gdzie brak stanowisk schyłkowoplejstoczeńskich i wczesnoholoceńskich.

Pewną, choć nieznaczną poprawkę należy jednak przyjąć dla terenów na południe od Poznania (skupisko Poznań-Mosina), z uwagi na ich bliskość i łatwy dostęp z ośrodka poznańskiego. Jednak inne okolice, choćby na północ od miasta, równie łatwo dostępne i bliskie nie dostarczyły nawet w przybliżeniu podobnie bogatego skupienia stanowisk. Przyczyny tego zjawiska omówione zostaną w osobnym artykule. Trudniej ustosunkować się do skupiska zachodniego leżącego w Obniżeniu Obrzańskim w środkowym biegu Obry. Zawdzięczamy je zapewne w wielkiej mierze, prócz naturalnego bogactwa stanowisk

tej okolicy, ogromnej energii i zapałowi wspomnianego wyżej O. Dobrinta. Ogólnie należy zaznaczyć, że tereny Ziemi Zachodnich przebadane są o wiele słabiej i mniej równomiernie od terenów leżących na wschód od Obry, badanych systematycznie.

*

Podstawową metodą opracowania źródeł scharakteryzowanych w poprzednim rozdziale jest metoda typologiczna. Zespół narzędzi reprezentuje sumę potrzeb grupy, jakie musiała ona zaspokoić w celu wykonania stojących przed nią zadań i osiągnięcia swych zamierzeń. Potrzeby te są rezultatem warunków i wymogów środowiska oraz tradycji. Każdy typ narzędzia w jakiejś grupie występuje w pewnym procencie. Typologia w prehistorii jest metodą, która pozwala rozpoznać, zdefiniować i sklasyfikować różne rodzaje wyrobów spotykanych w zespołach⁴.

Aby móc posłużyć się metodą typologiczną, zdefiniowano poszczególne typy wyrobów. Następnie przeprowadzono analizę typologiczno-porównawczą zespołów, najpierw wewnątrz, w zakresie materiałów podlegających aktualnie opracowaniu, następnie na podstawie metody typologiczno-porównawczej określono wzajemny stosunek zespołów opracowywanych do innych zespołów spoza terenu objętego pracą. Porównań tych dokonano na podstawie analizy tzw. typów przewodnich (np. liściaki, tyczaki typu Federmesser, mikrotyczaki typu Stawinoga), jak i całych zestawów typów składających się na opracowywane zespoły. W tym celu zastosowano typologię morfologiczną oraz typologię morfologiczno-statystyczną.

Przeprowadzając analizę za pomocą metody porównawczo-typologicznej z zespołami z zewnątrz terenu objętego pracą starano się, by stanowiska te odpowiadały wymogom koniecznym dla poprawności analizy. Powinny one mianowicie pochodzić z terenów, gdzie pierwotne środowisko, w którym one powstały, posiadało jak najwięcej cech wspólnych ze środowiskiem, w którym powstał zespół, który zamierzamy z nimi porównywać. Podobne środowisko wytworzyć się mogło dzięki zbieżności historii rozwoju szaty roślinnej, krajobrazu i przemian klimatycznych. Dalej, powinny znajdować się w możliwie najmniejszej odległości od stanowisk, które zamierzamy z nimi porównywać. Dzięki przeprowadzeniu analizy metodą typologiczno-porównawczą ustalono miejsca analizowanych zespołów w schemacie kulturowo-chronologicznym.

Wynik analizy przeprowadzonej metodą typologiczną byłby najpewniejszy

---

⁴ J. Tixier, *Procedes d'analyse et questions de terminologie concernant des ensembles industrielles du paleolithique recent et epipaleolithique dans l'Afrique du nord-ouest*, Symposium 1965, Summer season, Wenner Green Foundation for Anthropological Research, Burg Wartenstein.

w wypadku, gdybyśmy dysponowali źródłami w postaci inwentarzy kompletnych i czystych, tzn. wyeksplorowanych w całości i nie posiadających żadnych domieszek wyrobów wykonanych przez inną grupę ludzką. W rozdziale charakteryzującym nasze materiały podano, że są to w większości zbiory powierzchniowe, a więc niekompletne, z potencjalną możliwością domieszek. Fakt, że zebrany fragment zespołu jest tylko częścią większej całości, nie tyle podważa słuszność jego interpretacji, ile pomniejsza możliwości pełnego jej przeprowadzenia. Te same braki zarzucić można inwentarzom zabytków wydobytych drogą regularnej eksploracji stanowiska częściowo zniszczonego.

Poważniejszym niebezpieczeństwem przy przeprowadzaniu analizy metodą typologiczną jest w naszym wypadku fakt, że w materiałach źródłowych trafiają się inwentarze mieszane. Wprawdzie, jak wynika z charakterystyki materiałów, niebezpieczeństwo to w poważnym stopniu zmniejszone zostało dzięki metodycznemu podejściu badaczy, którzy zebrali większość inwentarzy, jednak w dużej mierze nie da się go uniknąć. Dlatego też spośród większej liczby stanowisk, którymi dysponowano, zawierających elementy typologicznie paleolityczne nie wzięto pod uwagę tych, które szczególnie mogłyby być podejrzane o zmieszanie.

Za kryterium wydzielenia zespołów przyjęto wewnętrzną zgodność form rdzeni, półsurowca i narzędzi pod względem morficznym i surowcowym. Potwierdzeniem, że jakiś inwentarz jest zespołem, jest powtarzanie się proporcji ilościowych wyrobów w kilku zespołach⁵. W analizie starano się więc wziąć pod uwagę tylko zespoły spełniające te warunki.

Określając chronologię zespołów posługiwano się wskaźnikami wieku, określonymi i udowodnionymi poprzednio przez różnych badaczy. Wskaźniki te opracowane zostały na podstawie analizy typologicznej zespołów, datowanych, równocześnie metodami nauk pomocniczych. Są one zjawiskami typologicznymi objawiającymi się w zespołach i pojawiającymi się powszechnie w pewnym określonym odcinku czasu na dużym obszarze. Niektóre wskaźniki typologiczne odnosić się mogą tylko do jednej kultury, nazywamy je wtedy wskaźnikami chronologiczno-kulturowymi. Inne wskaźniki można zaobserwować w wielu kulturach jednocześnie, wówczas należałoby nazwać je tylko wskaźnikami chronologicznymi.

Wynik rozważań przeprowadzonych za pomocą wskaźników jest tym lepszy, im więcej możliwie dobrze wypracowanych wskaźników uda się zastosować równocześnie do jakiegoś zespołu.

Przykładami wskaźników chronologicznych (wieku) są np. człon tarno-

---

⁵ W. Chmielewski, *Dzieje grup ludzkich zamieszkujących ziemie Polski w plejstocenie*, w: *Materiały do prahistorii ziem polskich*, cz. I. — *Paleolit i mezolit*, Warszawa 1964, s. 5.

wiański⁶, prąd z trapezami⁷, a wskaźników chronologiczno-kulturowych — wzajemny stosunek ilości drapaczy do skrobaczy⁸ lub ten sam stosunek ilościowy ciosaków rdzeniowych do odłupkowych⁹.

*

Terminu „kultura archeologiczna” używać będziemy przede wszystkim jako pojęcia źródłoznawczego. Pod pojęciem tym będziemy rozumieli grupę zespołów archeologicznych podobnych do siebie przez to, że w każdym z tych zespołów spotykamy podobny zestaw wyróżniających cech charakterystycznych (w naszym wypadku cech natury typologicznej i typologiczno-statystycznej). Dla określenia kultury archeologicznej należy starać się wybrać zestaw elementów wyróżniających, rzeczywiście charakterystycznych, które trwają w danej kulturze, gdyż do ich powtarzania zmuszały warunki otoczenia i tradycja kulturowa danej grupy.

Wyróżniające elementy charakterystyczne, na podstawie których wydzielono jakąś kulturę, powtarzają się często w zespołach rozsianych na dużym terenie i na przestrzeni dłuższego odcinka czasu. Niekiedy w ramach ogólnej jednolitości i podobieństwa powtarzających się zestawów tych elementów, czyli w ramach kultury, można zauważyć pewne zmiany w ich składzie lub typologii. Jeśli te drobniejsze zmiany w zestawie wyróżniających elementów charakterystycznych stają się znowu regułą dla pewnej ilości zespołów, w których się powtarzają, mówimy wówczas o wydzieleniu się grupy danej kultury.

Grupy kultury w ramach jakiejś kultury mogły dzielić się w czasie na fazy. Wszelkie zwykle stosowane podziały kulturowe oparte są na podobnych zasadach. Różnią się między sobą najczęściej zakresami poszczególnych pięter podziału. W okresach paleolitu schyłkowego i mezolitu najczęstszy i dotychczas używany jest opracowany szczegółowo przez R. Schilda¹⁰ podział kulturowy, którego podwaliny dał S. Krukowski w swej pracy o paleolicie Polski¹¹. Podział kulturowy zastosowany przez R. Schilda dla paleolitu

⁶ R. Schild, *Extension des éléments de type tarnovien dans les industries de l'extreme fin du Pleistocene*, „Archaeologia Polona”, t. 3, 1960.

⁷ S. K. Kozłowski, *Niektóre uwagi o polskim mezolicie*, Referat na II Konferencji poświęconej problematyce prahistorii plejstocenu i wczesnego holocenu Polski, Warszawa 1965, s. 37; tenże, *Z problematyki polskiego mezolitu*, cz. 2 — *O podziale chronologicznym*, w: *Materiały do prahistorii plejstocenu i wczesnego holocenu Polski*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1967, s. 49 - 59.

⁸ H. Więckowska, M. Marczak, *Próba podziału kulturowego mezolitu Mazowsza*, Referat na II Konferencji poświęconej problematyce prahistorii plejstocenu i wczesnego holocenu Polski, Warszawa 1965, s. 1 - 32.

⁹ H. Schwabedissen, *Die mittlere Steinzeit im westlichen Norddeutschland*, Neumünster 1944, s. 128.

¹⁰ R. Schild, *Uwagi o podstawach systematyki kulturowej paleolitu*, Referat na I Sympozjum Paleolityczne, Kraków 1963; tenże, *Paleolit końcowy...*, o.c., s. 132 - 135.

¹¹ S. Krukowski, *Paleolit*, w: *Prehistoria Ziemi Polskich*, Kraków 1939, s. 1 - 117.

końcowego i schyłkowego przyjęty został w pełni przez M. Marczak i H. Więckowską w ich pracach o mezolicie¹².

Ponieważ praca nasza odnosi się właśnie do okresów, dla których opracowany został wspomniany przed chwilą podział, a zastosowano w niej nieco inny system klasyfikacji kulturowej¹³, podajemy więc w tym miejscu zasady stosowanego przez nas podziału i porównanie ich z systemem podziału R. Schilda.

1. Za najmniejszą jednostką podziału kulturowego przyjmujemy zespół. Odpowiada to inwentarzowi R. Schilda. Czasem przemysłowi, jeśli jest on reprezentowany tylko przez jeden inwentarz.

2. Zespoły posiadające bardzo zbliżony (podobny) zestaw elementów charakterystycznych tworzą grupę kultury, ta zaś może jeszcze dzielić się w czasie na fazy. W podziale R. Schilda grupa kultury odpowiada najlepiej przemysłowi, ale takim, na który składa się więcej inwentarzy (zespołów) niż jeden.

3. Zespoły posiadające wspólny, lecz bardziej już zróżnicowany i nie tak ściśle podobny zestaw wyróżniających elementów charakterystycznych tworzą następną co do wielkości jednostkę podziału kulturowego — kulturę. Odpowiada ona pojęciu „cyklu przemysłów” R. Schilda.

W literaturze znane jest pojęcie jednostki nadrzędnej, większej niż kultura, jednoczącej w pewną zwartą całość kilka kultur. Chodzi mianowicie o krąg kulturowy. Dotychczas jednak nie udało się ustalić, a co ważniejsze potwierdzić w praktyce z całą pewnością istnienia tego rodzaju wielkich wspólnot kulturowych. Z pojęciem kręgów kulturowych spotykamy się szczególnie w odniesieniu do mezolitu północnozachodniej Europy.

W naszej pracy operowanie tak wielkimi jednostkami podziału kulturowego nie będzie potrzebne. Przyjmujemy za R. Schildem pojęcia takie jak strefa wzajemnych wpływów kulturowych, dalekie wpływy kulturowe i elementy międzykulturowe. Wolimy jednak posługiwać się terminem „kultura”, niż „przemysł”. — Brak miejsca w tym artykule na powtarzanie dyskusji związanej ze stosowaniem tych terminów. Wydaje się jednak, że argumenty domagające się stosowania terminu „kultura” są słuszniejsze.

PODSTAWY TYPOLOGICZNE

Główną metodą analizowania materiałów, na których oparto tę pracę, jest metoda typologiczno-porównawcza. Aby móc posługiwać się typologią, konieczne jest stworzenie listy typów wyrobów dostosowanej do składu

¹² H. Więckowska, M. Marczak, *Próba podziału...*, o. c.,

¹³ Zbliżony system podziału kulturowego w odniesieniu do mezolitu stosuje S. K. Kozłowski.

opracowywanych zespołów. W wypadku idealnej listy typów wszystkie napotkane w jakimś zespole, czy zespołach, okazy powinny znaleźć swe miejsce i określenie w jednej z części tej listy. Tworząc listę typów, przydatną do naszych celów, należy zastosować kryteria uzasadnione pod kątem historycznego widzenia zjawisk.

Niestety, w wypadku gdy zajmujemy się klasyfikacją prahistorycznych zespołów starszej i środkowej epoki kamienia niemożliwe jest zastosowanie kryterium funkcji wyrobów i narzędzi. W większości wypadków funkcja ich jest nieznana, a nazwy sugerujące ich zastosowanie często są nazwami umownymi, stosowanymi głównie dzięki tradycji.

Zgodnie z J. Tixierem stwierdzić należy, że jedyną właściwą drogą stworzenia listy typów jest rozpatrywanie i klasyfikowanie wyrobów krzemiennych na podstawie techniki ich wykonania. Konieczne jest rozumienie stosowanych w produkcji zabiegów technicznych, począwszy od przygotowywania rdzeni, przez sposób odbijania półsurowca, do wykańczania narzędzi za pomocą różnych rodzajów retuszu, opracowywania ostrzy itp. Konieczna jest umiejętność rozpoznawania kolejności tych zabiegów, a co za tym idzie, możliwość odtwarzania intencji twórców narzędzi. Spełnienie tych warunków jest podstawą poprawnych rozumowań, na podstawie których można podjąć studia typologiczno-morfologiczne i dalej typologiczno-statystyczne.

Według niektórych badaczy w rozważaniach nad typologią poszczególnych typów, a także całych zespołów wyrobów, najważniejszym kryterium są rodzaje i kolejność zabiegów technicznych dokonywanych świadomie i zgodnie z wolą twórców narzędzi¹⁴. Nie można jednak pomijać roli, jaką w rozważaniach typologicznych odgrywają kształt i proporcje wyrobów. Wielkość ich wprawdzie mogła być na niektórych terenach ograniczona wymiarami dostępnych brył surowca, kształt i proporcje mogą być nieco zróżnicowane wskutek małej plastyczności surowca krzemienego, który niekiedy dyktował pewne zmiany kształtu poszczególnych egzemplarzy nie umniejszając ich funkcjonalnej wartości, jednak ostatecznie zarówno kształt poszczególnych okazów, jak i proporcje w całym zestawie były w ogólnym zarysie zgodne z wolą ich twórców.

O rodzaju i kolejności zabiegów technicznych, niezbędnych do wykonania narzędzia, o ich kształcie i proporcjach decydowała tradycja kulturowa danej grupy ludzkiej. Ona też decydowała o konieczności stworzenia niezbędnego zestawu typów potrzebnych do uprawiania tradycyjnego kanonu gospodarki, jaki ta grupa stosowała.

---

¹⁴ S. Kowalski, J. K. Kozłowski, *Uwagi o podstawach klasyfikacji typologicznej narzędzi kamiennych*, Referat na II konferencji poświęconej prahistorii plejstocenu i wczesnego holocenu Polski, Warszawa 1965.

Aby skutecznie spełniać swe zadania, każda lista typów powinna zostać stworzona dla określonego terenu i oznaczonego odcinka czasu. Dla terenu i okresu, którym zajmujemy się w tej pracy, brak dotychczas pełnej listy typów wyrobów krzemiennych. Podejmując się tej pracy autor oparł się głównie na teoretycznych rozważaniach J. Tixiera. W nomenklaturze typologicznej zastosowano nazwy ustalone dotychczas w polskiej terminologii krzemieniarskiej, kształtowanej od kilkadziesiątu lat przez licznych badaczy, wśród których na szczególne wyróżnienie w rozbudowie naszego nazewnictwa zasługuje S. Krukowski. Dalszy rozwój terminologii krzemieniarskiej, szczególnie dla okresu mezolitu zawdzięczamy, oprócz innych badaczy, M. Marczakowej i H. Więckowskiej oraz S. K. Kozłowskiemu. Rozszerzyli oni i rozbudowali nazewnictwo grupy zbrojników mezolitycznych. Prace ich stanowiły też pewną pomoc w tworzeniu podanej przez nas listy typów.

Lista wyrobów krzemiennych z okresu paleolitu schyłkowego, pochodzących z terenów środkowozachodniej Niziny Wielkopolskiej, zawiera definicje poszczególnych typów narzędzi, stworzone na podstawie zaobserwowanych rodzajów zabiegów technicznych, jakie na nich stosowano w celu ich otrzymania, oraz na podstawie zewnętrznych cech morfologicznych; przede wszystkim kształtu, proporcji i wielkości.

Opierając się na podanych wyżej założeniach teoretycznych skonstruowano listę typów wydzielając grupy podstawowe wyrobów, podgrupy i typy. W pracy tej wzięto pod uwagę także grupę wyrobów powstałych przy produkcji narzędzi, lecz nie będących narzędziami. Chodzi mianowicie o rdzenie¹⁵.

Zdaniem autora rdzenie w zależności od kultur, które je wytworzyły, zdradzają wyraźne różnice typologiczne i stanowią poważną podstawę porównań typologicznych inwentarzy krzemiennych. Obrabiając rdzeń zdawano sobie już sprawę z potrzeby uzyskania konkretnego rodzaju półsurowca. Rodzaj pożądanego półsurowca determinowały: planowany charakter przyszłego inwentarza narzędzi, do produkcji których zamierzano przystąpić, i tradycja kulturowa w sensie technicznym, typologiczno-morfologicznym i typologiczno-statystycznym. Rdzenie z inwentarzy różnych kultur mają często bardzo wyraźne własne cechy typologiczne. Wystarczy przypomnieć typowe okazy rdzeni mazowszańskich i tak różnych od nich rdzeni kultur schyłkowomadleńskich. Podobnie, zupełnie inny typ stanowią mikrolityczne rdzenie mezolityczne.

Tak więc uwzględnienie typologii rdzeni jest równie ważne jak niektórych typów narzędzi, i to do tego stopnia, że znaczenie ich w rozważaniach typo-

---

¹⁵ W opracowanych materiałach nie stwierdzono występowania typów rdzeni-narzędzi jak np. skrobacze rdzeniowe.

logicznych można by porównać do znaczenia przywiązywanego do wniosko-
wania opartego na typologii tzw. typów przewodnich.

Wydaje się, że w dotychczasowych badaniach kultur plejstoceńskich
i wczesnoholoceńskich przywiązywano zbyt małą wagę do typologii rdzeni.
Dlatego też w niniejszej pracy poświęcono wiele miejsca typologii tych wyrobów
sądząc, że mogą one wzmocnić dowodowo jej część analityczną. Co za tym
idzie, rdzenie znalazły się na naszej liście typów na równi z typami narzędzi.

Rozważając klasyfikację rdzeni potraktowano je jako grupę podstawową.
Z grupy podstawowej wydzielono podgrupy na podstawie takich cech szcze-
gółowych jak technika obróbki, a więc ilość pięt. Podgrupy rozbite na typy
na podstawie takich cech dalszych jak rodzaj odbijanego półsurowca.

*

Z pewnością zamieszczona poniżej lista typów nie będzie idealna. Takiej
listy zresztą nigdy nie uda się stworzyć. Zawsze istnieje pewna grupa typów
pośrednich oraz możliwość bardziej precyzyjniejszej klasyfikacji na podstawie
obserwowanych, coraz dalszych cech.

Problematyczny w ogóle jest też postulat posługiwania się aż tak idealnie
dokładną listą typów. Bardzo finezyjne odchylenia w morfologii narzędzi
są niezależne od intencji ich twórców. Trzeba pamiętać o istnieniu tzw. czyn-
nika ludzkiego, czyli indywidualności i zdolnościach osoby wykonywującej
zestaw narzędzi. Czynniki te z pewnością powodowały drobne różnice w in-
wentarzach krzemienych należących do społeczności ludzkiej o tej samej
kulturze.

Lista, którą będziemy się posługiwać jest tylko listą roboczą. Powinna być
wystarczająca na obecnym etapie badań dla dokonania analizy typologicznej
i chronologiczno-przestrzennej inwentarzy zabytków interesujących nas w tej
pracy.

*

Poniższa lista typów wymaga pewnych wyjaśnień. Umieszczono w niej
tylko te typy, które rzeczywiście wyróżniono wśród dysponowanych materia-
łów. Jeśli któryś ze znanych ogólnie typów nie występuje, choć teoretycznie
mógł znaleźć się na naszym terenie, wówczas nie brano go pod uwagę. W liście
typów wyrobów paleolitycznych brak np. wiertników, wykrojców itd.

Definicje poszczególnych typów wyrobów umieszczonych na liście typów
tworzono głównie z myślą o scharakteryzowaniu typów występujących na
omawianym obszarze. Dlatego też podkreślone zostały cechy charakterysty-
czne, spotykane w rzeczywistości w naszym materiale, a pominięto cechy
teoretycznie możliwe, lecz w materiale konkretnym nie spotykane. Jeśli

jakiś element, np. zatępienie boków rdzenia lub odbicie rylcowe na ostrzu liściaka pojawia się rzadko, wówczas i w definicji określającej rdzeń podano, że cecha ta rzadko występuje. Załączone do pracy tabele z wykazem typów w poszczególnych stanowiskach oparto na definicjach naszej listy typów. Mają one stanowić szczegółowe uzupełnienie opisu materiałów podanego w katalogu.

TYPY RDZENI I NARZĘDZI PALEOLITYCZNYCH

Grupy rdzeni i niektórych narzędzi podzielono na podgrupy i w ramach podgrup na typy. Podając ich definicje, podziału tego nie zaznaczono. Oznaczono natomiast typy kolejnymi numerami. Każdy z numerów ma swój odpowiednik w załączonej tabeli, zawierającej szczegółowy wykaz typów w poszczególnych zespołach paleolitycznych i mezolitycznych.

1. Rdzeń jednopiętowy wiórowy. Bryła surowca przygotowana do produkcji półsurowca wiórowego i nosząca ślady tej produkcji w postaci negatywów odbitych wiórów. Proporcje rdzeni jednopiętowych wiórowych są zwykle smukłe, smukławe, rzadziej krępe i krótkie. Rdzenie tego typu posiadają jedną piętę (płaszczyznę uderzeń lub nacisku), z której odbijano wszystkie wióry, i jedną odłupnię (płaszczyznę, z której odbijano wióry). Pięta uformowana jest przez odbicie części bryły lub rzadziej, przez odbicie kilku małych odłupków zaprawiakowych. W miarę zużywania rdzenia piętę odnawiano odbijając kolejne odłupki (odnawiaki). Płaszczyzna pięty rdzenia jednopiętowego leży najczęściej pod kątem ok. 60 - 90° do płaszczyzny odłupni. Często krawędź pięty stykająca się z płaszczyzną odłupni jest regularyzowana, czyli retuszowana drobno wzdłuż odcinka pięty stykającego się z odłupnią. Odłupnie rdzeni jednopiętowych są najczęściej lekko wypukłe, czasem płaskie, często szerokie, tzn. obejmujące dużą część obwodu bryłki. Odłupnie na ogół zaginają się ku dołowi. W bardzo nielicznych wypadkach krawędzie boczne zatępione są grubym łuskaniem (tabl. II ryc. 5, tabl. IV ryc. 7; tabl. V ryc. 1).

2. Rdzeń jednopiętowy odłupkowy. Posiada wszystkie te same elementy, co rdzeń jednopiętowy wiórowy. Różni się zasadniczo tym, że służył do odbijania półsurowca odłupkowego. Proporcje rdzeni tego typu są na ogół bardziej krępe. Pięta rdzenia jednopiętowego odłupkowego leży zwykle pod kątem bardziej zbliżonym do prostego w stosunku do odłupni. Odłupnie są bardziej wypukłe, szersze i mniej regularne niż u rdzeni jednopiętowych wiórowych.

3. Rdzeń dwupiętowy wiórowy. Posiada dwie pięty leżące naprzeciw siebie w dwóch przeciwległych końcach rdzenia i jedną odłupnię wspólną dla obydwu pięt. Negatywy wskazują na odbijanie wiórów naprzemian to z jednej, to z drugiej pięty. Płaszczyzny pięt leżą czasem pod dość ostrym kątem

do odłupni (rdzenie mazowszańskie). Zdarzają się jednak rdzenie, gdzie kąt ten zbliżony jest do kąta prostego. Pięty rdzeni jednopiętowych bywają zwykle regularyzowane. Odłupnia bywa dość często wąska, smukła i lekko wypukła (rdzenie mazowszańskie). Trafiają się także liczne rdzenie o odłupni szerokiej, płaskiej. Rzadko jednak odłupnia rdzeni dwupiętowych wiórowych zajmuje więcej niż $1/2$ obwodu rdzenia. W niektórych wypadkach trudno sklasyfikować rdzenie w zasadzie jednopiętowe, lecz posiadające pozorne cechy dwupiętowości w postaci śladów usiłowań odbijania półsurowca z innej płaszczyzny niż właściwa pięta. Jeśli jednak druga pięta nie jest wyraźnie zaznaczona, rdzenie takie zaliczyć należy do typu jednopiętowych. Czasem mogą w podobnych wypadkach zaistnieć pomyłki w klasyfikacji. Proporcje rdzeni dwupiętowych wiórowych są zwykle smukłe i smukławe, rzadziej krępe (tabl. I ryc. 1; tabl. V ryc. 5, 6).

4. Rdzeń dwupiętowy odłupkowy. Posiada te same cechy charakterystyczne, co rdzeń dwupiętowy wiórowy. Różni się rodzajem odbijanego półsurowca. Proporcje jego są bardziej krępe, pięty leżą zwykle pod mniej ostrym kątem w stosunku do odłupni. Odłupnia bardziej szeroka, na ogół mniej regularna. Prócz regularyzacji pięty rzadko spotyka się okazy z zatępionymi bokami lub tyłem rdzenia, co stanowi dość wyraźną różnicę w stosunku do rdzeni dwupiętowych wiórowych częściej noszących ślady takiego przygotowywania.

5. Rdzeń ze zmienioną orientacją (lub wielopiętowy) wiórowy. Jest to rdzeń posiadający co najmniej dwie pięty i dwie odpowiadające im odłupnie. Pięty mogą znajdować się względem siebie naprzeciwlegle jak u rdzeni dwupiętowych lub w różnych płaszczyznach. W wypadku przeciwległego usytuowania pięt, odłupnie przebiegają po dwóch różnych stronach rdzenia. W wypadku, gdy pięty leżą w różnych położeniach, odłupnie pochodzące z nich mogą krzyżować się na tej samej stronie rdzenia; również mogą przebiegać po różnych jego stronach, nie krzyżując się wzajemnie. Pięt i odłupni może być więcej niż dwie (rdzenie wielopiętowe). Krawędzie pięt tego typu rdzeni przygotowywano przez regularyzację. Odłupnie mają kształty różnorodne. Często są zepsute i pozałamywane (co zresztą było powodem zmiany orientacji). Ten typ rdzeni posiada bardzo rzadko ślady zatępienia boków lub tyłu okazu. Kształty bryłek są zwykle nieregularne, najczęściej krępe. Rdzenie te są na ogół silnie wykorzystane.

6. Rdzeń ze zmienioną orientacją (lub wielopiętowy) odłupkowy. Posiada te same cechy, co rdzeń tego typu wiórowy. Różni się jedynie tym, że odbijano z niego półsurowiec odłupkowy zamiast wiórowego.

7. Ryliec klinowy środkowy. Ryliec, którego ostrze rylcowe, powstałe przez odbicie rylczaków, znajduje się w przybliżeniu na linii osi symetrii półsurowiaka. Rylce klinowe są najczęściej dwunegatywowe, zdarzają się także okazy, których ostrze rylcowe uformowano odbijając większą liczbę

rylczaków. Rylce klinowe mogą być wykonane z wiórów lub z odłupków. Ostrza tych rylców mogą być szeroko- lub wąskokątne, delikatne lub masywne. Proporcje mogą być różne (tabl. VI ryc. 2).

8. Rylec klinowy boczny. Rylec, którego ostrze rylcowe uformowane przez odbicie rylczaków znajduje się z boku osi symetrii półsurowiaka. Pozostałe cechy, jak u rylców klinowych środkowych (tabl. VI ryc. 1).

9. Rylec węglowy środkowy. Rylec, którego ostrze rylcowe powstało przez odbicie jednego lub więcej rylczaków z załuskanej uprzednio krawędzi półsurowiaka (łuskowiska). Ostrze rylcowe znajduje się w pobliżu osi symetrii narzędzia. W zależności od liczby odbitych rylczaków może być jedno- lub wielonegatywny (rzadko). Ostrze rylcowe może być szeroko lub wąskokątne, delikatne lub masywne. Łuskowisko retuszowane jest stromo. Linia retuszu może być wypukła, prosta, falista lub wklęsła. Rylec węglowy środkowy może być wykonany z wióra lub z odłupka (tabl. XXI ryc. 1).

10. Rylec węglowy boczny. Od rylca węglowego środkowego różni się tylko tym, że ostrze rylcowe znajduje się z boku względem osi symetrii półsurowiaka (tabl. XXI ryc. 3).

11. Rylec łamaniec. Rylec wykonany z celowo ułamanego półsurowiaka (zwykle z ułamanego wióra). Ostrze rylcowe powstało przez odbicie rylczaka dzięki uderzeniu w krawędź, powstałą po złamaniu wióra. Stanowi ono kąt pomiędzy ułamaną krawędzią a negatywem odbitego rylczaka. Rylce łamańce są w ogromnej większości rylcami bocznymi, jednonegatywowymi, o szerokim kącie rylcowym (tabl. VII ryc. 6).

12. Rylec jedynak. Rylec wykonany przez odbicie pojedynczego rylczaka z surowej poprzecznej krawędzi półsurowiaka. Ostrze rylcowe tworzy kąt pomiędzy negatywem rylcowym a surową krawędzią półsurowiaka (tabl. VI ryc. 6).

13. Rylec kombinowany. Rylec posiadający więcej niż jedno ostrze rylcowe. Może być kombinacją wszystkich możliwych typów rylców w zależności od zabiegów technicznych, jakie stosowano dla otrzymania poszczególnych ostrzy rylcowych. Rylce tego typu mogą być wykonywane zarówno z wiórów, jak i z odłupków (tabl. XXVIII ryc. 4).

14. Rylec-drapacz. Rylec w jednym z możliwych typów, którego ostrze rylcowe znajduje się na jednym końcu półsurowiaka, zaś na drugim mieści się drapisko drapacza.

15. Drapacz wiórowy o drapisku symetrycznie zakolonym. Jest to drapacz wykonany z wióra. Drapisko (załuskana krawędź poprzeczna wióra) znajduje się na przeciwstawnym końcu wióra. Ma ono kształt regularnego odcinka obwodu koła. Środek łuku drapiska przecina linia osi symetrii wióra — osi symetrii stanowi jak gdyby promień koła, którego wycinkiem jest drapisko (tabl. I ryc. 5).

16. Drapacz wiórowy o drapisku skośnie zakolonym. Wykonany z wióra. Drapisko znajduje się także na przeciwścżkowym końcu wióra. Kształt drapiska odpowiada nieregularnemu łukowi. Środek drapiska nie leży na linii osi symetrii wióra. Drapisko biegnie asymetrycznie (ukośnie) względem osi symetrii i jeden z boków wióra ścięty jest mocniej przez drapisko, niż drugi (tabl. XXII ryc. 2).

17. Drapacz wiórowy o drapisku prostym. Drapacz wykonany z wióra. Linia drapiska ma kształt linii prostej przebiegającej prostopadle do osi symetrii wióra (tabl. VI ryc. 3).

18. Drapacz wiórowy z zaretuszowanymi krawędziami bocznymi. Będzie to każdy drapacz wiórowy, którego krawędzie zaretuszowano. Retusz może obejmować jedną lub obydwie krawędzi drapacza, a czasem jedynie fragmenty jednej lub obydwu krawędzi. Najczęściej retusz krawędzi bocznych podobny jest do retuszu drapiska. Bywają jednak okazy o drapisku wysokim, których krawędzie boczne zaretuszowano retuszem drobnym lub niskim, czasem przerywanym (tabl. III ryc. 2; tabl. XX ryc. 20).

19. Drapacz wiórowy z trzonkiem. Do tego typu należą wszystkie drapacze wiórowe posiadające opracowany trzonek usytuowany na przeciwległym końcu wióra niż drapisko. Trzonki drapaczy są masywne, krótkie, krępe, czasem wyraźnie wyodrębnione, częściej zaznaczone przez odbicie kilku dużych łusek.

20. Drapacz wiórowy z zaretuszowanymi krawędziami bocznymi i z trzonkiem. Typ ten stanowi połączenie typów 18 i 19 (tabl. XX ryc. 19; tabl. XXVI ryc. 9).

W podgrupie drapaczy odłupkowych typy drapaczy wyróżniono na podstawie tych samych kryteriów, co typy w podgrupie drapaczy wiórowych. Różnica (dość zasadnicza dla ogólnych rozważań typologicznych) polega na rodzaju użytego półsurowca. Nie będziemy więc powtarzać szczegółowego opisu typów dla drapaczy odłupkowych.

21. Drapacz odłupkowy o drapisku symetrycznie zakolonym (tabl. X ryc. 4).

22. Drapacz odłupkowy o drapisku skośnie zakolonym (tabl. XVII ryc. 16).

23. Drapacz odłupkowy o drapisku prostym.

24. Drapacz odłupkowy z zaretuszowanymi krawędziami bocznymi (tabl. XIII ryc. 2).

25. Drapacz odłupkowy z zaretuszowanymi krawędziami bocznymi i trzonkiem (tabl. XVI ryc. 4).

26. Drapacz zdwojony. Jest to drapacz posiadający dwa drapiska. Drapiska usytuowane są symetrycznie, naprzeciw siebie na dwóch przeciwległych końcach drapacza. W naszych materiałach najczęściej występują

drapacze zdwojone odłupkowe. Drapiska mogą być tego samego typu lub różne (tabl. XXIII ryc. 3; tabl. XXIX ryc. 6).

27. Drapacz wachlarzowaty. Drapacz wykonany z szerokiego odłupka, którego krawędzie rozchodzą się od sęcza pod szerokim kątem (kształt wachlarza). Drapisko wykonane na szerokiej krawędzi przeciwściskowej, zwykle asymetrycznie zakolone, także szerokie (tabl. XXVI ryc. 13).

28. Drapacz podkrążkowy. Drapacz wykonany z krótkiego odłupka w przybliżeniu kolistego kształtu. Drapisko obejmuje więcej niż połowę obwodu odłupka, nie jest jednak całkiem dookoła (tabl. XXI ryc. 10).

29. Drapacz krążkowy. Jak drapacz podkrążkowy, tylko drapisko obejmuje cały obwód odłupka (tabl. XXIX ryc. 5).

30. Obłęcznik. Odłupkowaty zaprawiak (wiórowe obłęczniki w naszym materiale nie występują), posiadający wnękę wyluskaną w jednej z krawędzi. Retusz tej wnęki jest półstromy lub stromy.

31. Liściak mazowszański dwukątowy. Wykonany jak wszystkie liściaki z wióra. Retuszowany w części przysęciskowej na krawędziach stromym łuskaniem bardzo nieznacznie lub wcale nie zwężającym wióra w tej części. Dlatego też nie posiada wydzielonego trzonka. Koniec liściaka w okolicy sęcza łuskany jest na spód płaskim (powierzchniowym) retuszem. Retusz powierzchniowy na spodzie jest obfity. Łuski tego retuszu biegną naprzeciw siebie od obu krawędzi i łącząc się, pokrywają całkowicie płaszczyznę spodnią w okolicy sęcza. Czasem przeciwściskowy koniec liściaka opracowany jest retuszem w postaci krótkiego półtyłka, zaostającym naturalny koniec wióra, z którego liściak wykonano (tabl. XI ryc. 1).

32. Liściak mazowszański z wydzielonym trzonkiem. Posiada słabo wydzielony trzonek. Wydzielenie trzonka nastąpiło dzięki silniejszemu załuskaniu bocznych krawędzi wióra w partii przysęciskowej. Spodnia strona liściaka tego typu załuskana jest płaskim retuszem powierzchniowym, jednak na ogół dużo uboższym niż u liściaków mazowszańskich dwukątowych. Łuskanie to może składać się z kilku zaledwie łusek. Trzonek liściaka może być usytuowany zgodnie z osią symetrii półsurowiaka lub zdradzać niewielkie odchylenie od niej. Podobnie jak liściak dwukątowy posiada czasem łuskanie półtyłkowe w okolicy wierzchołka (tabl. XV ryc. 13).

33. Liściak mazowszański gwoździowaty. Posiada bardzo wyraźnie wyodrębniony trzonek, uzyskany przez opracowanie przysęciskowej części wióra stromym, podcinającym krawędzie retuszem. Strona spodnia w części przysęciskowej łuskana jest zwykle ubogo kilkoma łuskami. Trzonek może być symetryczny względem osi symetrii, może też być od niej odchylony. Również przy wierzchołku liściaków gwoździowatych trafia się korygujący retusz półtyłkowy (tabl. XI ryc. 2).

34. Liściak ahrensburški. Wykonany z wióra, smukły, smukławy, czasem krępy. Posiada bardzo wyraźnie wyodrębniony trzonek. Trzonek

ten jest zazwyczaj stosunkowo dość długi. W wypadku, gdy liściak ma małe rozmiary, długość trzonka bywa bliska długości połowy okazu. Krawędzie trzonka opracowane są stromym retuszem. Trzonek często zwięza się ostro ku końcowi i jest silnie odchylony od osi symetrii liściaka. Spodnia strona trzonka nigdy nie bywa łuskana. Często spotykany jest półtylec zaostrażający koniec liściaka. Łuskanie półtylcowe bywa długie, czasem zajmuje całkowicie jedną krawędź okazu, zamieniając się z półtylca w tylec (tabl. XXX ryc. 1 - 10).

35. Liściak lyngbijski. Wykonany z masywnego, dużego, szerokiego wióra. Trzonek zwykle dość wyraźnie wyodrębniony, masywny, gruby, szeroki, zwykle symetrycznie usytuowany względem osi symetrii liściaka. Boczne krawędzie trzonka łuskane są grubym, wysokim retuszem. Cechą charakterystyczną liściaków lyngbijskich jest ogólna masywność, szerokość, duże wymiary, gruby, masywnie łuskany trzonek (tabl. IX ryc. 7).

36. Liściak wojnowski. Łączy niektóre cechy liściaków mazowszańskich i ahrensberskich. Z cech mazowszańskich posiada średnie i dość duże wymiary, dość regularny kształt, a szczególnie kształt trzonka zbliżony do liściaków mazowszańskich z wydzielonym trzonkiem. Jest on więc dość wyraźnie wyodrębniony, stosunkowo dość krótki i krępy, rzadko bardziej wydłużony, zwykle zaokrąglony na końcu. Krawędzie trzonka są regularne, stromo łuskane. Na wzór liściaków ahrensberskich nie posiada nigdy łuskania na stronę spodnią. Liściaki wojnowskie posiadają też często zaostrażający półtylec przy ostrzu liściaka (tabl. XXX ryc. 11, 13, 18, 20).

37. Tylczak tarnowski. Wykonany jest z małego, regularnego, smukłego, dość masywnego odłupka lub z krótkiego, krępego, regularnego wióra. Długość tylczaków tarnowskich wynosi 2,5 - 3 cm. Szerokość ok. 1 - 1,5 cm. Tylec łuskany jest stromo z obu stron półsurowiaka dość masywnymi, lecz także i drobnymi łuskami. Łuskanie tylica znosi część wióra lub odłupka w jego końcu przeciwściskowym, formując ostre, delikatne zakończenie tylczaka. Kształt tylica jest łukowaty z tendencją do silniejszego podgięcia w dolnej (przysęczkowej) części okazu. Czasem tylec bywa lekko falisty, zawsze jest szeroki, szczególnie u dołu sięga do 3 - 4 mm. Zwięza się ku górze w kierunku ostrza tylczaka (tabl. VII ryc. 8).

38. Tylczak Federmesser. Wykonany jest z reguły z regularnego wióra najczęściej długości 3 - 5 cm i szerokości 1 - 2,5 cm. Trafiają się czasami okazy większe. Tylec łuskany jest stromo z jednej lub z obu stron wióra. Kształt tylica może być prosty, łukowato podgięty u dołu, czasem lekko falisty. Jest zwykle średnio szeroki, zwięza się ku górze ścinając czasem część półsurowiaka w ten sposób, że koniec tylczaka stanowi delikatne ostrze (tabl. XX ryc. 4).

39. Tylczak zwykły. Wykonany z wióra często nieregularnego, różnej wielkości. Tylec bywa różnej szerokości, łuskany na ogół stromym retuszem

różnej szerokości. Kształty tylca wielorakie. Na ogół nie ścina końca półsurowiaka, w związku z czym tylczaki tego typu są tępo zakończone (tabl. XXXI ryc. 13).

40. Półtylczak Federmesser. Wykonany ze smukłego odłupka lub krótkiego szerokiego wióra o długości 2,5 - 3 cm, szerokości 1,5 - 2 cm. Półtylec wykonany jest w części przeciwściskowej, łuskany dość stromo, usytuowany na ogół pod kątem 40 - 60° do osi symetrii półsurowiaka. Wierzchołek (ostrze) półtylczaka tego typu jest ostre i delikatne (tabl. XX ryc. 12).

41. Półtylczak zwykły. Najczęściej wykonany z wióra różnej wielkości i proporcji, doborowego lub odpadkowego. Półtylec łuskany bywa stromo lub średnio stromo, krótki, usytuowany pod niezbyt ostrym kątem względem osi symetrii narzędzia (60 - 70°) (tabl. XXV ryc. 16).

42. Wiórowiec obuboczny. Wiór doborowy, w rzadkich wypadkach także w gorszym gatunku, którego obydwie krawędzie podłużne zaretuszowane są na całej długości zwykle stromym, rzadziej półstromym retuszem (tabl. XX ryc. 7).

43. Wiórowiec jednoboczny. Jak wiórowiec obuboczny. Retuszowana jest tylko jedna krawędź podłużna. Retusz zajmuje także całą długość krawędzi (tabl. III ryc. 4).

44. Pazur z kolcem wydzielonym. Wiór lub odłupek, którego dwie krawędzie podłużne zbiegają się, tworząc ostrze (kolec) pazura. Krawędzie kolca załuskane są stromym retuszem. Dzięki głębszemu wyluskaniu krawędzi ostrza pazury tego typu posiadają wyodrębniony kolec (tabl. XVI ryc. 3).

45. Pazur z kolcem niewydzielonym. Jak pazur z kolcem wydzielonym. Różnica polega na tym, że retuszowane krawędzie kolca pazura zbiegają się ku końcowi narzędzia dwiema prostymi liniami tak, że nie wyodrębniają kolca (tabl. XXVII ryc. 16, 18).

46. Wiór z załuskaną krawędzią. Wiór doborowy lub odpadkowy, którego jedna lub obie krawędzie zostały załuskane na pewnym odcinku lub na kilku odcinkach swej długości. Retusz łuskający fragmenty krawędzi może być stromy, półstromy lub płaski. Często nieregularny i przerywany.

47. Odłupek z załuskaną krawędzią. Jak wiór z załuskaną krawędzią.

ANALIZA MATERIAŁÓW

GRUPA PŁUDZKA KULTURY ŚWIDERSKIEJ

W 17 zespołach zabytków paleolitycznych stwierdzono powtarzanie się typów lub zestawów typów pozwalających na wyróżnienie tych zespołów i uznanie ich za blisko ze sobą spokrewnione. Są to zespoły następujące: Kowalewko 1, Kowanówko 2 (pow. Oborniki), Czapury 3, Lasek 1, Luboń

„z wydmy”, Mosina 10, Niwka 2, skup. 5, Niwka ?, Poznań-Główna ?, Poznań-Górna Wilda ?, Poznań-Starołęka 1, Sasinowo 2, Uzarzewo 1 i Zielątkowo 4 (pow. Poznań), Pięczkowo 3, (pow. Środa), Lipnica 1 (pow. Szamotuły) oraz Wieleń 1 (pow. Wolsztyn).

Rdzenie spotykane w tych stanowiskach są często dwupiętowe, na ogół wiórowe. Równie często występują w nich rdzenie jednopiętowe, także wiórowe, choć reprezentowane są także rdzenie wiórowoodłupkowe i odłupkowe.

Niektóre rdzenie dwupiętowe wiórowe są typowymi formami określanymi jako rdzenie mazowszańskie. Mianem tym określa się rdzeń dwupiętowy wiórowy o piętach symetrycznie naprzeciwległych, usytuowanych pod kątem ostrym do odłupni. Odłupnie tych rdzeni są regularne, niezbyt szerokie, lekko wypukłe. Rdzenie mazowszańskie posiadają zwykle bardzo dobre lub dobre przygotowanie do obróbki. Rdzeniami tego typu są okazy z Kowalewka 1 (tabl. V ryc. 5, 6), z Czapur 3, a klasycznym przykładem jest okaz z Lubonia „z wydmy” (tabl. XII ryc. 1). Rdzenie podobne występują też w krzemienicy I z Poznania-Starołęki 1¹⁶.

Pozostała, większa część rdzeni dwupiętowych to okazy bardziej pospolite. Pięty ich usytuowane są względem odłupni pod kątem bardziej zbliżonym do kąta prostego, ułożone często niezbyt symetrycznie względem siebie, nie zawsze równomiernie wykorzystane. Odłupnie tych rdzeni są szersze, często płaskie, najczęściej wiórowe, czasem odłupkowe. Przygotowanie do obróbki stosunkowo bardzo ubogie. ogranicza się zazwyczaj do regularyzacji krawędzi piętowych. Okazy tego rodzaju znamy z Kowalewka 1, Zielątkowa 4, Poznania-Starołęki 1, z Mosiny 10 i z Lipnicy 1.

Rdzenie jednopiętowe spotykane są równie często jak dwupiętowe. Na ogół są one mniejszych rozmiarów, choć bywają wyjątki jak np. rdzeń z Kowalewka 1 (tabl. V ryc. 1), czy zaczątkowy rdzeń z Poznania-Starołęki. Odłupnie ich są zwykle dość regularne, średnio szerokie. Przeważają okazy wiórowe, ale zdarzają się także rdzenie odłupkowe. Przygotowanie do obróbki jest najczęściej bardzo ubogie. Ten typ rdzeni spotykamy w zespołach z Kowalewka 1, Zielątkowa 4, Czapur 3, a także z Lubonia „z wydmy”, z Poznania-Starołęki 1, Mosiny 10 (choć okaz ten także należeć może do bogatego zespołu mezolitycznego, znajdującego się także w inwentarzu tego stanowiska) i z Lipnicy 1.

W omawianej grupie zespołów występują zawsze bardzo charakterystyczne liściaki. Wszystkie okazy liściaków tu spotykanych należą do podgrupy liściaków mazowszańskich. Wszystkie mają charakterystyczne płasko łuskane trzonki. Wymiary liściaków są średnie i małe. Niektóre posiadają drobne łus-

¹⁶ Materiały ze stanowiska Poznań-Starołęka 1 wraz ze szczegółowymi ilustracjami zabytków zostały opublikowane; zob. M. Kobusiewicz, *Stanowisko z końca paleolitu i początku mezolitu z Poznania-Starołęki*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. 12, 1961 s. 1 - 22.

kanie półtylcowe przy ostrzu. Jeden z okazów ma negatyw rylcowy biegnący od ostrza. Różnią się między sobą stopniem wydzielenia trzonka.

Pierwszą nieliczną grupę stanowią liściaki dwukątowe (o trzonku niewydzielonym). Okaz taki znajduje się w inwentarzu z Lasku 1 (tabl. XI ryc. 1), dwukątowym jest również pojedynczy liściak z Pięczkowa 3 (tabl. XV ryc. 15) posiadający smukły negatyw rylcowy na wierzchołku, ułamany liściak z Lipnicy 1 (tabl. XXXII ryc. 13) i ewentualnie także liściak z Uzarzewa 1 (tabl. XIII ryc. 5). Ten ostatni jest wprawdzie dwukątowy, jeśli chodzi o formę, lecz przywykło się rozumieć pod tą nazwą liściaki duże, bogato na spód łuskane. Ten natomiast jest wyraźnie małych rozmiarów, niezbyt obficie łuskany.

Liściaki mazowszańskie z wydzielonym trzonkiem wyróżniono w zespołach z Kowalewka 1 (oryginały zaginęły), Zielątkowa 4 (tabl. IX ryc. 10), wśród liściaków z Lasku 1 znane są 4 takie okazy (tabl. XI ryc. 3 - 4, 6 - 7). W zespole z Lubonia z „zwydmu” dwa liściaki należą do tego typu (tabl. XII ryc. 5 - 6). Również typami takimi są pojedyncze okazy liściaków znalezione bez towarzyszących zabytków na stanowiskach Poznań-Główna i Poznań-Górna Wilda (tabl. XIII ryc. 3; tabl. XIII ryc. 6). Pierwszy z nich jest mały, bardzo szeroki i krępy, drugi średnich rozmiarów, posiada trzonek bardzo nieznacznie wyodrębniony; typologicznie stoi on jeszcze bardzo blisko liściaków dwukątowych.

Wśród liściaków z Mosiny 10 dwa należy zaliczyć do okazów z wydzielonym trzonkiem (tabl. XIV ryc. 9, 11). W inwentarzu tego zespołu znajduje się także smukły wiór z półtylcem na ostrzu i częściowo zaretuszowanymi krawędziami bocznymi w partii przysęczkowej. Sam sęczek został niestety ułamany, tak że nie można mieć pewności czy jest to liściak. Jeśli tak, wówczas należałoby go zaliczyć do liściaków z wydzielonym trzonkiem (tabl. XV ryc. 1). Dalej liściaki z wydzielonym trzonkiem spotykamy na stanowisku Niwka 2, skup. 5 (tabl. XV ryc. 9), Niwka ? (tabl. XV ryc. 13), Sasinowo 2 (tabl. XV ryc. 14) i Wieleń 1 (tabl. XXXII ryc. 12).

Trzeci typ podgrupy liściaków mazowszańskich to liściaki gwoździowate, czyli posiadające wyraźnie wyodrębniony, silnie podcięty trzonek. Liściaki takie wyróżniono w zespole z Kowanówka 2 (tabl. VII ryc. 1), dwa okazy z Lasku 1 (tabl. XI ryc. 2, 5), z Poznania-Staroleki 1 oraz dwa okazy z Mosiny 10 (tabl. XIV ryc. 10; tabl. XV ryc. 2).

Najczęstszymi typami drapaczy, które towarzyszą opisanym rdzeniom i liściakom, są krótkie i bardzo krótkie drapacze wykonane z krótkich lub kurtyzowanych wiórów i z odlupków, Najczęściej powtarzającą się formą drapisk są symetrycznie lub ukośnie zakolone.

W większości zespołów w typach drapaczy wyraźnie widoczny jest element tarnowiański. Dobrym tego przykładem jest grupa drapaczy z Kowalewka 1 (tabl. V ryc. 2 - 4; tabl. VI ryc. 3 - 5, 8 - 9). Podobny charakter mają drapacze z Zielątkowa 4 (tabl. IX ryc. 8, 9), Czapur 3 (tabl. X ryc. 4 - 5). Drapacz z

Lubonia „z wydmy” (tabl. XII ryc. 2) również odpowiada wymienionym okazom, natomiast drugi drapacz wyróżnia się wielkością i masywnością, co jednak nie umniejsza prawdopodobieństwa jego przynależności do zespołu (tabl. XIII ryc. 1). Jego duże wymiary zgodne są z ogólnym charakterem całego zespołu posiadającego duże formy rdzeni i narzędzi. Wśród drapaczy z Poznania-Starołęki 1, element tarnowiański zaznacza się wyraźnie tylko w niektórych okazach. Reprezentują go cztery okazy. W zespole tym znajduje się także kilka smukłych drapaczy wiórowych. W zespole z Mosiny 10, drapacze charakterystyczne dla wspomnianych wyżej zespołów występują z drapaczami mezolitycznymi. Dużą trudność sprawia ich rozsegregowanie. Niektóre okazy należą zapewne do zespołu paleolitycznego (tabl. XIV ryc. 2, 8). Również drapacze z Lipnicy 1 odpowiadają typologicznie wszystkim drapaczom ze wspomnianych wyżej zespołów (tabl. XXXII ryc. 14 - 15).

Wymienionym typom rdzeni, liściaków i drapaczy towarzyszą w niektórych zespołach rylce. W zespole z Kowalewka 1 wyróżniono dwa rylce klinowe — smukły środkowy (tabl. VI ryc. 2) i smukławy boczny (tabl. VI ryc. 1). Do pierwszego okazu z Kowalewka bardzo zbliżony jest okaz z Czapur 3 (tabl. X ryc. 3). Rylce klinowe boczne znajduje się też w zespole z krzemienicy 1 z Poznania-Starołęki 1 i w zespole paleolitycznym z Mosiny 10 (tabl. XIV ryc. 1). Okaz ten jest stosunkowo duży i masywny, wykonany na odłupku. Rylce węglowe spotykamy w zespołach z Poznania-Starołęki 1. Trzy z nich są rylcami typu „nakopalnianego”, czwarty — zwykłym rylcem wykonanym z odłupka. Również w zespole z Mosiny 10 znajduje się rylce węglowe boczne (tabl. XIV ryc. 4).

W wypadku, gdy wymienione wyżej zespoły posiadają wystarczająco bogate inwentarze, spotyka się w nich także wióry, wiórOODłupki i odłupki doborowe lub w średnim gatunku, dość dużych i średnich rozmiarów.

Porównując zespoły pochodzące z naszego terenu, które zawierają zestaw wymienionych i scharakteryzowanych typów lub posiadające na tle banalnych, często spotykanych form, typy bardzo charakterystyczne (liściaki), ze znanymi określonymi w czasie zespołami spoza tego terenu, stwierdzono, że wykazują one największe podobieństwo do inwentarzy określonych jako płudzkie. Według R. Schilda przemysły płudzkie lub grupa przemysłowo-chronologiczna płudzka¹⁷ wchodzi w skład cyklu przemysłów mazowszańskich. Zgodnie z zastosowanym przez nas podziałem grupę przemysłów płudzkich nazywać będziemy fazą płudzką kultury świderskiej¹⁸.

Podobieństwo typologiczne scharakteryzowanych zespołów z zespołami

¹⁷ R. Schild, *Paleolit końcowy...*, o. c., s. 158.

¹⁸ Termin „kultura świderska” stosuje W. Chmielewski, *Starsza epoka kamienia — paleolit*, w: *Pradzieje Polski*, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1965, s. 9 - 49.

pludzkimi łatwo stwierdzić, porównując zarówno poszczególne typy, jak i całe zespoły, ze znanymi, czystymi stanowiskami pludzkimi. Rdzenie spotykane w naszych zespołach odpowiadają rdzeniom ze stanowiska pludzkiego Świdry Wielkie II¹⁹, z Płudów A²⁰, z Grzybowej Góry stan. „U Wygonu”²¹, z Nożyczyna 3 w pow. mogileńskim²². Z Tokar-Rąbierza znamy dwa okazy rdzeni mazowszańskich, będących dobrymi analogiami do dwóch rdzeni z Kowalewka I i rdzenia z Lubonia „z wydmy”²³.

Liczne przykłady rdzeni o typie podobnym do okazów pochodzących z zespołów wielkopolskich znaleźć można w inwentarzach stanowisk pludzkich z Podlasia (Stańkowicze I - III i Stańkowicze V)²⁴. B. Ginter w swej pracy podaje także materiały stanowisk pludzkich z terenów dorzeczy górnej Odry i Warty. Rdzenie z tych stanowisk stanowią również dobre analogie do rdzeni należących do omawianych przez nas zespołów²⁵.

Liściaki dwukątowe, takie jak z zespołów wielkopolskich, znane są ze Świdrów Wielkich II²⁶, z Płudów A²⁷, z Grzybowej Góry „U Wygonu”²⁸. Zbliżony jest także okaz ze Stańkowiczów V²⁹, z Dzierżna 3 w pow. gliwickim i z Gliwic-Sobiszowic³⁰ oraz z Nożyczyna 3³¹.

Bardzo liczne analogie znajdujemy w stanowiskach pludzkich dla liściaków mazowszańskich z wydzielonym trzonkiem. Znajdują się one w zespołach z Płudów A³², z Grzybowej Góry „U Wygonu”³³, z Tokar-Rąbierza pow. Gostynin³⁴. W inwentarzu tego ostatniego stanowiska znajduje się liściak

¹⁹ S. Krukowski, *Paleolit*, o. c., tabl. 34 ryc. 2 - 3.

²⁰ Ibidem, tabl. 35 ryc. 30.

²¹ J. K. Kozłowski, *Stanowisko przemysłu pludzkiego w Grzybowej Górze w pow. starachowickim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 16, 1963, tabl. I ryc. 1 - 16, tabl. II ryc. 1 - 3.

²² M. Kobusiewicz, *Materiały krzemienne z Nożyczyna w pow. mogileńskim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 16, 1963, ryc. 2: 1 - 4.

²³ S. K. Kozłowski, *Materiały paleolityczne ze stanowiska wydmy Tokar-Rąbierz, pow. Gostynin (przemysł tokarski)*, „Światowit”, t. 25, 1964, tabl. I ryc. 1, tabl. II ryc. 1.

²⁴ Z. Szmit, *Badania osadnictwa epoki kamiennej na Podlasiu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 10, 1929, tabl. XXIX ryc. 20, 24, tabl. XXXI ryc. 27 - 32, tabl. XXXII: ryc. 1, 5 - 6, 11 - 12, tabl. XXXVII: ryc. 16, 22 - 23.

²⁵ B. Ginter, *Schyłkowy paleolit i mezolit w dorzeczu górnej Odry i górnej Warty*, praca doktorska w maszynopisie, 1966, tabl. XXXVII: ryc. 8 - 9.

²⁶ S. Krukowski, *Paleolit...*, o. c., tabl. 35 ryc. 24.

²⁷ Ibidem, tabl. 35 ryc. 43.

²⁸ J. K. Kozłowski, *Stanowisko przemysłu pludzkiego...*, o. c., ryc. 3:4 - 6,8.

²⁹ Z. Szmit, *Badania osadnictwa...*, o. c., tabl. XXXVII: ryc. 4.

³⁰ B. Ginter, *Schyłkowy paleolit...*, o. c., tabl. III ryc. 7 - 10.

³¹ M. Kobusiewicz, *Materiały krzemienne...*, o. c., ryc. 3:12.

³² S. Krukowski, *Paleolit...*, o. c., tabl. 35 ryc. 41.

³³ J. K. Kozłowski, *Stanowisko przemysłu pludzkiego...*, o. c., 3:10 - 11.

³⁴ S. K. Kozłowski, *Materiały paleolityczne...*, o. c., tabl. III ryc. 7 - 9.

bliźniaczo podobny do okazu z Mosiny 10, określonego jako niepewny liściak mazowszański z wydzielonym trzonkiem.

Liczne okazy liściaków mazowszańskich z wydzielonym trzonkiem znajdują się także w zespole z Nożycyzna 3³⁵, wiele analogii do tego typu liściaków znaleźć można również w podlaskich stanowiskach płudzkich z Podlasia Stańkowicze I - V³⁶.

Liściaki mazowszańskie gwoździowate wystąpiły w zespołach z Tokar-Rąbierza³⁷ i z Nożycyzna 3³⁸. Również w zespołach płudzkich z dorzeczy górnej Warty i Odry stwierdzono obecność analogicznych liściaków, np. w Brzezinach, Osjakowie 2 i Smolarni w pow. wieluńskim³⁹ i innych.

Drapacze wchodzące w skład analizowanych zespołów spotykane są w różnych kulturach paleolitu schyłkowego, jednak stosunkowo najczęściej tego rodzaju typy i zestawy typów pojawiają się w zespołach płudzkich. Podobieństwo to możemy obserwować w zespole z Grzybowej Góry „U Wygonu”⁴⁰, w Tokarach-Rąbierzu⁴¹, w zespole z Nożycyzna 3, w podlaskich stanowiskach płudzkich i w stanowiskach tego okresu znad górnej Warty i Odry opracowanych przez B. Gintera.

Również stosunkowo nieliczne ryłce mają swe odpowiedniki w zespołach z Grzybowej Góry „U Wygonu”⁴², z Tokar-Rąbierza⁴³, ze Stańkowicz I - IV i Stańkowicz V⁴⁴, oraz z płudzkich stanowisk opracowanych przez B. Gintera.

Podobnych analogii wykazujących pokrewieństwo typologiczne naszej grupy zespołów do znanych już poprzednio stanowisk płudzkich można by podać znacznie więcej. Wydaje się, że zacytowane wyżej przykłady wystarczają całkowicie jako dowód, że grupa ta rzeczywiście zasługuje na określenie jej w ramach podziału kulturowego jako płudzka faza kultury świderskiej.

Faza płudzka (grupa przemysłowo-chronologiczna płudzka) została podzielona na podstawie typologii na okresy starszy, środkowy i młodszy⁴⁵.

³⁵ M. Kobusiewicz, *Materiały krzemienne...*, o. c., ryc. 3:1, 3, 9.

³⁶ Z. Szmit, *Badania osadnictwa...*, o. c., tabl. XXIX ryc. 4 - 5, tabl. XXXI ryc. 3, tabl. XXXIV ryc. 24, 29, tabl. XXXVII ryc. 12 - 13.

³⁷ S. K. Kozłowski, *Materiały paleolityczne...*, o. c., tabl. III ryc. 10 - 12.

³⁸ M. Kobusiewicz, *Materiały krzemienne...*, o. c., ryc. 3:17.

³⁹ B. Ginter, *Schyłkowy paleolit...*, o. c., tabl. XXXVII ryc. 1, 3 - 4.

⁴⁰ J. K. Kozłowski, *Stanowisko przemysłu płudzkiego...*, o. c., tabl. III ryc. 4 - 9, 12 - 24, 17.

⁴¹ S. K. Kozłowski, *Materiały paleolityczne...*, o. c., tabl. IV ryc. 4 - 14, tabl. V ryc. 1 - 15.

⁴² J. K. Kozłowski, *Stanowisko przemysłu płudzkiego...*, o. c., tabl. II ryc. 7 - 9, tabl. III ryc. 1.

⁴³ S. K. Kozłowski, *Materiały paleolityczne...*, o. c., tabl. VI ryc. 1, 4, 7.

⁴⁴ Z. Szmit, *Badania osadnictwa...*, o. c., tabl. XXX ryc. 23 - 24, 27, tabl. XXXV ryc. 9 - 10, 12, 13, tabl. XXXVIII ryc. 20, 22, 26, 30, i inne.

⁴⁵ R. Schild, *Paleolit końcowy...*, o. c., s. 159.

Podziału tego dokonano na podstawie ilości elementów tarnowiańskich, stosunków ilościowych drapaczy krótkich odłupkowych do smukłych wiórowych i wzajemnych stosunków ilościowych drapaczy do ryłców. Drugim ważnym wskaźnikiem chronologicznym, na podstawie którego dokonano rozbitcia fazy płudzkiej, jest występowanie typów liściaków należących do trzech różnych typologicznie kompleksów wydzielonych przez R. Schilda⁴⁶. Wskaźnik ten jest, jak się wydaje, bardzo istotny, a stosowanie go słuszne. Dlatego też określając chronologię naszych zespołów najwięcej uwagi przywiązywano do typologii liściaków.

Podane w tej pracy (por. definicje typów) trzy typy liściaków odpowiadają w zasadzie typom charakterystycznym dla kompleksów II i III R. Schilda. Liściaki dwukątowe i liściaki z wyodrębnionym trzonkiem odpowiadają typom kompleksu II, a liściaki gwoździowate typom kompleksu III.

W wypadku liściaków dwukątowych, znanych z zespołów środkowozachodniej Wielkopolski, należy zwrócić uwagę na pewne różnice dzielące je od liściaków zaliczanych przez R. Schilda do kompleksu I. Liściaki, z którymi mamy do czynienia, w większości są średnie i małe, na ogół dość ubogo łuskane na spodzie. Liściaki kompleksu I są średnie i duże, surowe, łuskane obficie. Wydaje się, że nasze liściaki, mimo że dwukątowe, mogłyby w większości wypadków równie dobrze znaleźć się wśród liściaków kompleksu I, jak i kompleksu II, gdzie również dopuszcza się pewien procent liściaków dwukątowych. Ponieważ jednak chronologicznie kolejne kompleksy liściaków cechuje zmniejszanie okazów, należy przyjąć, że nasze liściaki dwukątowe są formami młodszymi i mają więcej wspólnego z II, niż z I kompleksem liściaków R. Schilda.

Tylko dwa okazy liściaków można zaliczyć do kompleksu I: pojedynczy liściak z Pięczkowa 3, dość duży, regularny i masywny, o starannie i obficie łuskanym trzonku, posiadający negatyw rylcowy na wierzchołku (tabl. XV ryc. 15), oraz liściak z Lipnicy 1, dużych rozmiarów, również obficie łuskany na spodzie (tabl. XXXII ryc. 13).

Stanowisko z Pięczkowa 3 dostarczyło tylko wspomniany okaz liściaka. Najprawdopodobniej należy uznać go za należący do starszej lub środkowej fazy płudzkiej. Mógłby on także znaleźć się jeszcze w starszym zespole, jednak całkowicie brak innych danych potwierdzających takie przypuszczenie. Liściakowi z Lipnicy 1 towarzyszą natomiast drapacze odłupkowe z silnie zaznaczonym elementem tarnowiańskim. Dwa z trzech rdzeni tego zespołu są rdzeniami jednopiętowymi. Te cechy zespołu, mimo bardzo „starej” formy liściaka, zmuszają do zaliczenia go do środkowej fazy grupy płudzkiej.

Inwentarz z Lasku 1 zawiera wybór 7 liściaków. Jeden z nich (tabl. XI ryc. 1) posiada formę typologicznie starszą niż pozostałe, jest duży, smukły, dwukątowy, o bogato łuskanym trzonku. Reszta liściaków to okazy typologicz-

⁴⁶ Ibidem., s. 149.

nie młodsze, z wyodrębnionym trzonkiem, lub gwoździowate. Cały zespół można uznać za należący do środkowej fazy grupy płudzkiej. Przeciw określeniu wieku tego zespołu na fazę młodszą przemawia, oprócz opisanego wyżej starszego typu liściaka, brak liściaków gwoździowatych, o bardzo silnie podciętym wydłużonym trzonku.

Bogaty zespół z Kowalewka 1 posiada dwa liściaki z wyodrębnionym trzonkiem, drapacze z niezbyt silnie zaznaczonym elementem tarnowiańskim, smukłe rylce nie zdradzające żadnych śladów elementu tarnowiańskiego oraz spory procent rdzeni dwupiętowych, wyższy niż rdzeni jednopiętowych. Wśród rdzeni dwupiętowych wiórowych znajdują się także rdzenie mazowszańskie. Wszystkie te cechy pozwalają zaliczyć zespół z Kowalewka 1 do środkowej fazy grupy płudzkiej.

Zespół z Zielątkowa 4 posiada, oprócz liściaka z wydzielonym trzonkiem, drapacze o słabo zaznaczonym elemencie tarnowiańskim. Jeden z dwóch rdzeni tego zespołu jest rdzeniem dwupiętowym. Wyrobom tym towarzyszy trzonek jakiegoś bliżej nieokreślonego narzędzia, bardzo gruby, masywny, także łuskany, na spód (tabl. IX ryc. 11). Jeśli jest to trzonek liściaka, niezwykle dużych rozmiarów przemawiałoby to za zaliczeniem całego zespołu do środkowej fazy grupy płudzkiej.

Podobnie należy datować zespół z Lubonia „z wydmy”. Prócz typów liściaków, wskazuje na to obecność dwóch rylców (przy tej samej liczbie drapaczy), słabo zaznaczony element tarnowiański drapaczy i obecność typowego rdzenia mazowszańskiego w typie charakterystycznym dla starszych odcinków kultury świderskiej. Tego samego wieku są także pojedyncze liściaki z Poznania-Górnej Wildy i z Niwki 2, skup. 5.

Zespół z Mosiny 10, prócz liściaków z wydzielonym trzonkiem i gwoździowatych, posiada też drapacze z wyraźnie zaznaczonym elementem tarnowiańskim oraz dwa rylce, w których element ten jest również dobrze widoczny. Rdzenie tego zespołu, w połowie dwupiętowe, w połowie jednopiętowe są małych rozmiarów, w większości odłupkowe. Wszystkie te cechy wskazują na przynależność zespołu do młodszej fazy grupy płudzkiej.

Zespół z Czapur 3, prócz smukłego rylca klinowego, posiada dwa drapacze tarnowiańskie i dwa rdzenie jednopiętowe wiórowe. Najprawdopodobniej on także należy do młodszej fazy grupy płudzkiej. Trudno to jednak twierdzić z pewnością, gdyż jest to zespół dość ubogi w typy i w dodatku nie posiada tak charakterystycznego wskaźnika jak liściaki.

Do młodszej fazy grupy płudzkiej należy także paleolityczny zespół stanowiska Poznań-Starołęka 1. Do tego samego okresu trzeba zaliczyć wreszcie pojedyncze okazy liściaków z Kowanówka 2, z Poznania-Główniej, z Uzarzewa 1 i z Sasinowa 2.

Z dwóch liściaków z nieoznaczonego stanowiska w Niwce, okaz pierwszy z wydzielonym trzonkiem można by umieścić zarówno w środkowej, jak i

młodszej fazie grupy płudzkiej. Towarzyszący mu liściak gwoździowaty wskazuje raczej na tę drugą ewentualność. W ubogim i niezbyt pewnym zespole z Wielenia 1 tylko liściak może stanowić pewną wskazówkę chronologiczną. Jest to okaz z wydzielonym trzonkiem, małych rozmiarów, ubogo łuskany na spód. Pozwala to umieścić go również w młodszej fazie grupy płudzkiej kultury świderskiej.

Wyniki analizy chronologicznej zespołów płudzkich w zestawieniu przedstawia się następująco:

Grupa płudzka kultury świderskiej:

Faza starsza	Faza środkowa	Faza młodsza
1. Pięczkowo 3 (?)	1. Kowalewko 1	1. Czapury 3
	2. Lasek 1	2. Kowanówko 2
	3. Lipnica 1	3. Mosina 10
	4. Luboń „z wydmy”	4. Niwka ?
	5. Niwka 2, skup. 5	5. Poznań-Główna
	6. Poznań-Górna Wilda	6. Poznań -Staroleka 1
	7. Zielątkowo 4	7. Sasinowo 2
		8. Uzarzewo 1
		9. Wieleń 1

KULTURA TARNOWSKA

Wśród kilkudziesięciu zespołów paleolitycznych, pochodzących z terenów objętych pracą, jeden tylko zespół określić można z dużym prawdopodobieństwem jako przynależny do tej kultury. Jest to zespół z Męciszewa 3 pow. Oborniki. W skład jego inwentarza wchodzi rdzenie dwupiętowe wiórowe (tabl. VII ryc. 5) i rdzenie jednopiętowe wiórowe. Obydwa rodzaje rdzeni posiadają szerokie, dość regularne odłupnie, i jedną lub obydwie pięty usytuowane względem odłupni pod kątem zbliżonym do prostego. Rylce — klinowy, węglowe i łamaniec. Dwa z nich są krępe (tabl. VII ryc. 7; tabl. VIII ryc. 5), dwa smukławe (tabl. VII ryc. 6; tabl. VIII ryc. 1). Ostrza rylców są szerokie, jedno i wielonegatywowe, czasem skręcone (tabl. VII ryc. 6; tabl. VIII ryc. 5). Drapacze tego zespołu są odłupkowe, krótkie i krążkowe (tabl. VII ryc. 4; tabl. VIII ryc. 2 - 4, 6) o drapiskach symetrycznych, lub skośnie zakończonych.

Najciekawszym i najbardziej charakterystycznym elementem zespołu są dwa tylczaki. Pierwszy z nich (tabl. VII ryc. 8), to typowy tylczak tarnowski, drugi (tabl. VIII ryc. 7), to tylczak, który można wprawdzie określić typologicznie jako tylczak zwykły, jednak zbliża się on mocno do tylczaków tarnowskich. Zasadnicza różnica polega na tym, że łuskanie jego nie zostało doprowadzone do końca w części boku bliskiej podstawie okazu.

W skład zespołu paleolitycznego z Mściszewa 3 zaliczyć też trzeba dwa wióry łuskane (tabl. VII ryc. 3; tabl. VIII ryc. 9). Łuskanie pierwszego z nich jest drobne, obejmuje fragmenty dwu boków smukłego półsurowiaka. Łuskanie drugiego jest grubsze, obejmuje tylec krępego wióra i fragmenty drugiego boku. Ta forma bliska jest już formie tylczaka. W materiale z Mściszewa zauważyć można charakterystyczne, szerokie, „rozlane” sęczki zajmujące duży procent powierzchni negatywowej strony półsurowca (tabl. VII ryc. 7; tabl. VIII ryc. 4, 5).

Typowy okaz tylczaka tarnowskiego spotykamy także w ubogim zespole ze Stychów (Kolonia) 3 pow. Międzyrzecz Wlkp. Jest to okaz krępy, o długości 3,1 cm i szerokości 1,6 cm. Tylec szeroki, lekko, regularnie łukowaty, łuskany stromo, starannie, dwustronnie. Ostrze tylczaka jest tępe. Towarzyszą mu: mikrolityczny rdzeń jednopiętowy wiórowy ze śladami opracowywania tyłu rdzenia (może domieszka mezolityczna?), drapacz o prostym, niskim drapisku, pazur ze słabo wydzielonym kołcem i obłęcznik.

Inwentarz ze stanowiska w Mściszewie 3 najlepiej można porównać z inwentarzami stanowisk kultury tarnowskiej. Charakterystyka rdzeni z Mściszewa odpowiada dokładnie charakterystyce rdzeni tarnowskich⁴⁷. Mają one analogie w materiałach z krzemienicy tarnowskiej stanowiska Rydno IV/57 (Grzybowa Góra, pow. Starachowice)⁴⁸. i z Trzebcy II/63 pow. Pajęczno⁴⁹. Wśród małej liczby ryłców (4 sztuki) dwa są ryłcami węglowymi, w tym jeden jednokońcowo zdwojony, co również dobrze odpowiada charakterystyce ryłców tarnowskich.

Także typy drapaczy z Mściszewa 3 spotykane są w inwentarzach wszystkich 6 stanowisk tarnowskich, wydobytych dotychczas drogą regularnej eksploracji⁵⁰. Są to zresztą typowe drapacze tarnowskie, a więc tarnowiańskie, w sensie szerszym niż pojęcie kultury tarnowskiej. Tylczak tarnowski posiada swe analogie w Tarnowej⁵¹. oraz w Trzebcy II/63⁵². Pewną analogię do tylczaka zwykłego z Mściszewa 3 stanowi okaz z Trzebcy II/63⁵³. Dla większości stanowisk kultury tarnowskiej charakterystyczne są odłupki o dużym, wypukłym i rozlanym sęczku, jakie spotykamy w zespole z Mściszewa 3.

⁴⁷ R. Schild, *Paleolit końcowy...*, o. c., s. 200.

⁴⁸ R. Schild, *Wieloprzemysłowe stanowisko Rydno IV/57 (Grzybowa Góra, pow. Starachowice)*, w: *Materiały do prehistorii plejstocenu i wczesnego holocenu Polski*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1957, tabl. XV ryc. 3.

⁴⁹ M. Kobusiewicz, *Stanowisko przemysłu tarnowskiego z Trzebcy pow. Pajęczno*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. 15, 1964, ryc. 4: 1-4.

⁵⁰ Oprócz Rydna IV/57 i Trzebcy II/63 są to: stanowisko eponimiczne Tarnowa pow. Września, Grzybowa Góra pow. Starachowice (1937), Rydno IX/1959 i Witów pow. Łęczycza.

⁵¹ S. Krukowski, *Paleolit...*, o. c., tabl. 49 ryc. 19.

⁵² M. Kobusiewicz, *Stanowisko przemysłu tarnowskiego...*, o. c., ryc. 5: 21.

⁵³ *Ibidem*, ryc. 5:25.

Zespół ze Stychów (Kolonii) 3 jest bardzo ubogi w typy. Za jego przynależnością do kultury tarnowskiej świadczy bardzo charakterystyczny tylczak tarnowski. Pozostałe narzędzia tego zespołu mogłyby znaleźć się w każdej kulturze końcowego paleolitu. Ponieważ jednak tylczaki tarnowskie są, jak się wydaje, dobrym wyznacznikiem kulturowym, dlatego też zespół ze Stychów 3, podobnie jak zespół z Mściszewa 3, zaliczamy do kultury tarnowskiej.

Ponieważ stanowiska kultury tarnowskiej datowane są dość dobrze na początek młodszego Dryasu (położenie stratygraficzne i data $C^{14} 10815 \pm 160$ lat od dziś dla zespołu witkowskiego podścielającego poziom tarnowski w Witowie), nieco młodszy więc zapewne będzie również wiek omówionych powyżej skromnych zespołów określonych jako tarnowskie, pochodzących z terenów północno-zachodniej Wielkopolski.

ZESPOŁY TYPU WOJNOWO

Obok paleolitycznych zespołów kultury świderskiej i tarnowskiej wyróżniono w naszym materiale trzecią grupę zespołów o charakterystycznym zestawie wyrobów krzemienych, różnym od zestawów wyżej wymienionych kultur. Dla tego typu zespołów, których analizę przeprowadzimy poniżej, proponujemy prowizoryczną nazwę zespołów typu Wojnowo, gdyż z miejscowości tej nazwy pochodzi najbogatszy zestaw narzędzi.

Zarówno Wojnowo a, jak i większość pozostałych stanowisk z zespołami typu Wojnowo, leży w powiecie Sulechów. Wszystkie stanowiska z terenu tego powiatu pochodzą ze zbiorów O. Dobrinta. Jak już wspomniano, czystość 07.03.70. - 316 Światowid - strona: 47. - Bąkowski zespołów zebranych przez tego badacza nie jest pewna. Jednakże analizując zespoły, typu Wojnowo podane przez niego jako całości, rzuca się w oczy fakt, że w wielu z nich powtarza się pewien charakterystyczny zestaw typów (w zespołach bogatszych ilościowo) lub mniejsza liczba typów, lecz tych samych, co w kompletnych (bogaty) zestawach (w zespołach uboższych). Domieszkę obcą stanowią w niektórych wypadkach wyroby mezolityczne, nietrudne na ogół do odizolowania.

Ponieważ w tak wielu wypadkach powtarza się wielce zbliżony zestaw typów wyrobów krzemienych, wydaje się, że prawidłowość ta stanowi wystarczającą podstawę do wydzielenia grupy zespołów, których powstanie uzasadnione było z historycznego punktu widzenia. Analizę zespołów typu Wojnowo oprzemy na przykładzie sześciu najbardziej reprezentacyjnych inwentarzy. Są to: Wojnowo a, Smolno Wielkie a, Kargowa b, Kargowa d, Kargowa e i Kargowa h.

Bardzo ważnym typologicznym elementem, charakterystycznym dla tych zespołów, są liściaki. Charakterystyczne dla grupy liściaków jest występowanie w jednym zespole nielicznych liściaków świderskich z tak typowym

dla nich łuskaniem spodniej strony trzonka, nieco liczniejszych, jak się wydaje liściaków ahrensburgskich o silnie wyodrębnionym, na ogół smukłym i dość długim trzonku, nigdy nie noszącym śladów łuskania na spód, oraz najliczniejszych liściaków wojnowskich, łączących cechy wspólne obu powyższych typów, a więc wielkość okazu, kształt i wykrój trzonka — jak u liściaków świderskich, i brak łuskania spodu trzonka — jak u liściaków ahrensburgskich.

Wśród licznych liściaków w zespole z Wojnowa a, trzy są okazami świderskimi (tabl. XXXI ryc. 8 - 10), dziesięć — to okazy typowych liściaków ahrensburgskich (tabl. XXX ryc. 1 - 10), a pozostałe dwadzieścia sześć to liściaki wojnowskie (tabl. XXX ryc. 11 - 29; tabl. XXXI ryc. 1 - 7). W Smolnie Wlk. a wyróżniono jeden pewny i jeden prawdopodobny okaz liściaka wojnowskiego (tabl. XXVII ryc. 7 - 8 ?). W zespole z Kargowej b wyróżniono dwa liściaki świderskie (tabl. XIX ryc. 10 - 11), dwa ahrensburgskie (tabl. XX ryc. 1 - 2) i jeden duży liściak wojnowski (tabl. XIX ryc. 14).

Pierwszy z dwóch liściaków z Kargowej d jest liściakiem świderskim, o bardzo ubogo retuszowanym trzonku (tabl. XXII ryc. 4). Drugi natomiast, jest liściakiem ahrensburgskim, mimo iż posiada ślad odbicia jednej łuski na spodniej stronie trzonka (tabl. XXII ryc. 9). Forma tego liściaka, nigdy nie spotykana w zespołach świderskich, trafia się często w zespołach ahrensburgskich. Fakt istnienia na spodzie trzonka negatywu łuski wskazywałby tym bardziej na typologiczne skrzyżowanie się tych dwóch typów liściaków.

Inwentarz z Kargowej e posiada duży masywny liściak typu wojnowskiego (tabl. XXIII ryc. 7). Dzięki swej masywności i wymiarom, liściak ten przypomina liściaki lyngbijskie. Trudno go określić z całą pewnością, gdyż brak w dokumentacji przekroju podłużnego tego okazu. W zespole z Kargowej h wyróżniono jeden liściak ahrensburgski (tabl. XXV ryc. 5) i jeden liściak wojnowski (tabl. XXV ryc. 7).

Drugim bardzo istotnym elementem typologicznym zespołów typu Wojnowo są formy tylcowe i półtylcowe. I tak w bogatym zespole z Wojnowa a wyróżniono tylczaki (tabl. XXXI ryc. 11 - 15, 18 - 19; tabl. XXXII ryc. 5 - 8) oraz dwa fragmenty tylczaków (tabl. XXXI ryc. 16 - 17). Jeden z tylczaków, bardzo dużych rozmiarów, o łukowatym tyłcu, przypomina nieco podobne okazy przemysłu cresvellskiego. Zespół ten zawiera również półtylczaki i ich fragmenty (tabl. XXXII ryc. 1 - 4), a także wiórowce obuboczne i wykrojce.

W inwentarzu ze Smolna Wlk. a wystąpił tylczak załamany w półtylec (tabl. XXVII ryc. 9), pięć krępych półtylczaków o dość wyraźnie stromym półtyłcu (tabl. XXVII ryc. 10 - 13, 20), wiórowiec obuboczny (tabl. XXVII ryc. 19) oraz wiór o poprzecznych krawędziach załuskanych retuszem tyłcowym (tabl. XXVII ryc. 14).

Liczne tylczaki wystąpiły w inwentarzu stanowiska Kargowa b. Dwa okazy o tyłcu silnie asymetrycznie łukowatym (tabl. XX ryc. 11), jeden o tyłcu lekko asymetrycznie łukowatym oraz sześć okazów smukłych tylczaków

z których dwa posiadają tylce lekko wygięte (tabl. XX ryc. 8, 10), a cztery proste (tabl. XX ryc. 4 - 6, 9) i dwa lekko faliste (tabl. XX ryc. 13). W skład tego zespołu wchodzi też półtylczak, wiórowiec obuboczny regularnie łuskany (tabl. XX ryc. 7) oraz mały wykrojec (tabl. XX ryc. 3).

W zespole z Kargowej d znajdują się: półtylczak (tabl. XXII ryc. 6) o silnie wygiętym półtylcu oraz dwa wióry z załuskany tyłcowo, długim odcinkiem krawędzi bocznej (tabl. XXII ryc. 7 - 8). Jeden z nich ma spód załuskany podobnie jak liściaki mazowszańskie. Również w zespole z Kargowej e wyróżniono tylczak, którego tylec składa się z dwóch półtylców zbiegających się i łączących pod kątem w środku boku narzędzia (tabl. XXIII ryc. 9) oraz półtylczak (tabl. XXIII ryc. 8), a także obuboczny wiórowiec o faliście łuskanych bokach. Ułamany tylczak o prostym tyłcu oraz wiórowiec jednoboczny wyróżniono także w zespole z Kargowej h (tabl. XXV ryc. 6, 8).

Trzecim elementem typologicznym, charakterystycznym dla omawianej grupy zespołów, są drapacze. Występują one licznie. Przeważają typy drapaczy odłupkowych lub krępych wiórowych. Prawie zupełnie brak drapaczy wiórowych smukłych. Często natomiast trafiają się drapacze podkrążkowe. Drapacze krążkowe są raczej nieliczne. Spotyka się natomiast drapacze zdwojone, głównie odłupkowe. Wyliczone wyżej formy drapaczy są formami banalnymi w schyłkowym odcinku paleolitu. W naszych zespołach jednak występują także, choć nielicznie, drapacze z załuskany jednym lub obu bokami, a także drapacze z trzonkiem. Fakt ich występowania jest właśnie szczególnie godny uwagi.

Drapacze z załuskany krawędziami bocznymi znamy z Wojnowa a (tabl. XXIX ryc. 1), z Kargowej b (tabl. XIX ryc. 4), z Kargowej d (tabl. XXI ryc. 6 — okaz ten posiada negatyw świadczący o przygotowywaniu trzonka) oraz z Kargowej h (tabl. XXV ryc. 3). Drapacze z trzonkiem wyróżnionym w zespole Smolno Wielkie a (tabl. XXVI ryc. 8, 9) i w zespole z Kargowej b (tabl. XIX ryc. 9), przy czym okaz ten ma załuskany całkowicie jeden bok podłużny.

Ostatnim elementem typologicznym, charakterystycznym dla analizowanych w tym miejscu zespołów, są rylce. Charakterystyczne są nie tyle poszczególne ich typy, gdyż obok przeważających rylców klinowych często bywają rylce węglowe, trafiają się też łamańce i jedynaki, a wszystkie zdarzają się w odmianie bocznej lub środkowej. Chodzi raczej o podkreślenie ich stosunkowo dużej liczby, niewiele ustępującej liczbie drapaczy. Należy też zwrócić uwagę na ich kształt często smukły lub smukławy, zwykle symetryczny i regularny. Przypominają one często rylce kultur madleńskich. Jako przykład wystarczy podać rylce z Wojnowa (tabl. XXVIII ryc. 1 - 13). Rylce z innych stanowisk typu Wojnowo są do nich analogiczne.

Podane wyżej charakterystyczne cechy typologiczne wspólne dla wielu zespołów, z których sześć najbardziej reprezentacyjnych wybrano jako podstawę dla dokonania analizy, wskazują, że mamy do czynienia z kulturą

wyraźnie różną od zespołów świderskich, tarnowskich, ahrensberskich czy Federmesser, aby podać wszystkie kultury najbliższe terytorialnie omawianym stanowiskom w okresie schyłku plejstocenu. Łatwo natomiast stwierdzić, że zespoły nasze posiadają wyraźne elementy trzech z nich, mianowicie świderskiej, ahrensberskiej i Federmesser.

Elementy kultury świderskiej, choć niezbyt liczne, są bardzo wyraźne. Są to liściaki świderskie posiadające tak typowe dla tej kultury łuskanie trzonka na spodniej stronie. Elementy kultury ahrensberskiej reprezentują z całą pewnością liściaki ahrensberskie. Stopienia się w jedno elementów obu tych kultur należy dopatrywać się w formach liściaków typu wojnowskiego o kształcie liściaków mazowszańskich, co jest szczególnie widoczne dzięki słabemu w stosunku do liściaków ahrensberskich wydzieleniu trzonka, lecz nie posiadających łuskania na spód tak, jak nie posiadają go liściaki ahrensberskie.

W końcu wyraźne elementy zespołów kultury Federmesser, a więc schyłkowomadleńskich, stanowią liczne formy tylcowe i półtylcowe, bogato w naszych zespołach reprezentowane. Niektóre z nich to typowe okazy Federmesser, tylczaków, od których pochodzi nazwa zespołu kultur Federmesser. Przykłady takich tylczaków stanowią okazy z Wojnowa a (tabl. XXXI ryc. 12, 16 - 17, 23), z Kargowej b (tabl. XX ryc. 4 - 6, 8, 9 - 10), czy z Kargowej h (tabl. XXV ryc. 6), a także z innych uboższych w narzędzia stanowisk należących do omawianej grupy.

Charakterystyczny duży procent ryłców w stosunku do drapaczy oraz ich kształt, symetria i smukłość również wskazują na powiązania z kulturami wywodzącymi się z madlenu, a więc najprawdopodobniej z kulturami Federmesser. Mówiąc o powiązaniach naszych stanowisk z zachodniej części opracowywanego terenu z kulturami Federmesser wypada zaznaczyć, że jak się wydaje najwięcej wspólnego posiadają one z grupą Wehlen. Prócz samej bliskości geograficznej, dowód przemawiający za tym stanowi obecność drapaczy z zaretuszowanymi krawędziami bocznymi oraz drapaczy z trzonkiem⁵⁴.

W obecnej chwili brak bogatego, czystego, pochodzącego z regularnej eksploracji zespołu, z którym moglibyśmy porównać w całości którykolwiek z zespołów typu Wojnowo z zachodniej Wielkopolski. Najbliższą i najbardziej wszechstronną analogię stanowią niektóre zespoły z Brandenburgii, a szczególnie zespół Berlin-Tegel A, opublikowany przez W. Tautego. Zespół ten, mimo że jest ubogi (jeśli chodzi o liczbę narzędzi), posiada jednak niemal wszystkie elementy charakterystyczne, jakie posiadają zespoły typu Wojnowo. W skład jego wchodzi mianowicie zarówno liściak świderski łuskany na spód⁵⁵,

⁵⁴ H. Schwabedissen, *Die Federmesser Gruppen des nordwesteuropäischen Flachlandes*, Neumünster 1954, tabl. 57.

⁵⁵ W. Taute, *Spätaltsteinzeitliche Funde aus Berlin-Tegel*, „Berliner- Blätter für Vor-und Frühgeschichte”, t. 6, 1957, tabl. 1 ryc. 1.

jak i liściak ahrensburški⁵⁶. Liściak ten posiada ułamany koniec trzonka, nie ma więc całkowitej pewności, czy i ten okaz nie był załuskany na spodzie. Dalej, w skład zespołu Berlin-Tegel A wchodzi półtylczak oraz drapacze z załuskany boki⁵⁷. Tym typom charakterystycznym towarzyszą typy rylców i drapaczy zgodne z tymi, jakie towarzyszą zespołom typu Wojnowo.

Bardzo podobny do zespołu z Berlin-Tegel A jest zespół Berlin-Tegel B. Można założyć, że oba te zespoły są śladem pobytu tej samej grupy ludzkiej. Zespół Berlin-Tegel B jest również ubogi. W zasadzie od zespołu A różni się głównie brakiem liściaków świderskich. Fakt ten należy najprawdopodobniej tłumaczyć jego ubóstwem. W każdym razie w skład zespołu wchodzi liściaki ahrensburške, dwa tylczaki Federmesser, drapacze z załuskany bokami⁵⁸ oraz rylce i drapacze, podobnie jak w zespole A zgodne typologicznie z charakterem zespołów typu Wojnowo.

Drugim ważnym stanowiskiem posiadającym liczne bliskie analogie do zespołów typu Wojnowo jest Münchehofe, Kr. Strausberg. Stanowisko to, znane od dawna, było już kilkakrotnie publikowane⁵⁹. Posiada ono w swym inwentarzu liściaki świderskie i ahrensburške, jeden liściak bardzo zbliżony do lyngbijkich oraz tylczak i półtylczak typu Federmesser, a także drapacze z załuskany krawędziami bocznymi. Inwentarz brandenburskiego stanowiska Golssen, Kr. Luckau również posiada liściak świderski, liściaki ahrensburške oraz tylczaki typu Federmesser i zwykle⁶⁰.

Trzy wymienione wyżej stanowiska stanowią najbliższe analogie do naszych zespołów, gdyż wszystkie one posiadają jednocześnie elementy świderskie, ahrensburške i Federmesser.

Nieco dalsze, gdyż bardziej niepełne analogie stanowią stanowiska posiadające wyłącznie elementy kultury ahrensburskiej i Federmesser. Klasycznym przykładem tego typu zespołów jest inwentarz stanowiska z Hohle Stein koło Callenhardt w Westwalii⁶¹. Wyeksplorowanie zespołu z Hohle Stein dało podstawy do wyróżnienia osobnej kultury callenhardzkiej, będącej

⁵⁶ Ibidem, tabl. 1 ryc. 2.

⁵⁷ Ibidem, tabl. 2 ryc. 14, tabl. 1 ryc. 4, 7.

⁵⁸ Ibidem, tabl. 3 ryc. 1 - 2, 4 - 5, 14 - 16.

⁵⁹ K. Hohmann, *Ein neues Vorkommen der Lyngby-Stufe in der Mark Brandenburg*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 18, 1927; B. Gramsch, *Neufunde von Feuersteingeräten bei Münchehofe, Kr. Strausberg*, „Ausgrabungen und Funde”, t. 2, z. 4, s. 158 - 162; tenże, *Der Stand der Mittelsteinzeitforschung in der Mark Brandenburg*, „Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin”, t. 9, 1959. Nieopublikowane materiały ze stanowiska Münchehofe znane są autorowi z autopsji.

⁶⁰ W. Taute, *Funde der spätpaläolithischen «Federmesser-Gruppen» aus der Raum zwischen Elbe und Weichsel*, „Berliner Jahrbuch für Vor und Frühgeschichte”, t. 3, 1963, s. 62 - 111.

⁶¹ J. Andree, *Beiträge zur Kenntnis des norddeutschen Paläolithikums und Mesolithikums*, „Mannus Bibliothek”, t. 52, 1932.

skrzyżowaniem kultur ahrensberskiej i Federmesser. Zespoły callenhardzkie występują głównie w północnych Niemczech⁶², Belgii i Holandii⁶³. Wydaje się jednak, że podobne inwentarze występują też w Brandenburgii, a nawet i dalej na wschód. Jako przykłady przytoczyć można stanowiska z Kremmen, Kr. Oranienburg, Lübars-Berlin-Reinickendorf i Fiener Bruch-Holzbreite, Kr. Genthin w Brandenburgii oraz inwentarz stanowiska z Siedlnicy, pow. Wschowa w zachodniej Polsce⁶⁴. Element ahrensberski stanowią w nich liściaki, element Federmesser tyłczaki i półtyłczaki.

Pewne podobieństwo do zespołów typu Wojnowo zdradza inwentarz wyrobów krzemiennych skupienia nr 5 ze stanowiska w Witowie, pow. Łęczycza⁶⁵. Dość ubogi inwentarz tego skupienia posiada dwa liściaki bez śladów łuskania na spód, zbliżone do typu wojnowskiego, smukławy, płaski tyłczak niezbyt wysoko łuskany, masywny tyłczak z zaznaczonym, słabo opracowanym pseudotrzonkiem, oraz drapacz z załuskanyymi krawędziami bocznymi. Jednak ogólny charakter tego zespołu odbiega typologicznie od charakteru zespołów typu Wojnowo i stanowić może tylko odległą analogię do nich.

Gdyby analizowane przez nas zespoły paleolityczne z okolic Sulechowa nie posiadały elementów kultury świderskiej, należałoby uznać je za zespoły callenhardzkie. Ponieważ jednak element świderski występuje, szczególnie w niektórych stanowiskach, bardzo wyraźnie, należy więc uznać je za jednostkę kulturową różną od inwentarzy callenhardzkich. Wydaje się, że tak jak ta ostatnia jest wynikiem skrzyżowania kultur ahrensberskiej i Federmesser, tak zespoły typu Wojnowo są owocem wzajemnego oddziaływania na siebie trzech kultur, tzn. ahrensberskiej, Federmesser i świderskiej. Fakt ten wynika w każdym razie z typologii inwentarzy typu Wojnowo. Że nie są one wynikiem mechanicznego zmieszania istniejących niezależnie zespołów świderskich, ahrensberskich i Federmesser lub callenhardzkich i świderskich, świadczy istnienie takiego czystego zespołu pochodzącego z eksploracji, jak Berlin-Tagel A.

Rozważając chronologię naszych zespołów stwierdzić należy, że pojawiły się one nie wcześniej, niż istniały wszystkie trzy składające się na nie kultury. Kultury świderska i Federmesser istniały w każdym razie już w połowie Allerödu. Kultura ahrensberska pojawiła się dopiero w połowie młodszego

⁶² A. Rust, *Die jungpaläolithischen Zeltanlagen von Ahrensburg*, „Offa-Bücher”, t. 15, 1958, tabl. 35 - 37.

⁶³ A. Wouters, *Quelques artefacts faites de bois de renne du Limbourg Central*, „Palaeohistoria”, t. 4, 1955, s. 1 - 14.

⁶⁴ K. Pfützenreiter, *Die vor und frühgeschichtliche Besiedlung des Kreises Fraustadt*, „2 Sonderheft der Grenzmärkischen Heimatblätter”, 1933; K. Schwarz, *Zur vor und frühgeschichtlichen Besiedlung des Fraustädter Ländchens*, „Altschlesien”, t. 7, 1938, s. 159; W. Taute, *Funde der spätpaläolithischen «Federmesser-Gruppen»...*, o. c.

⁶⁵ Możliwość zapoznania się z tymi materiałami zawdzięcza autor uprzejmości dr M. Chmielewskiej.

Dryasu. W tym czasie kultura świderska istniała w dalszym ciągu, zniknęła już natomiast kultura Federmesser (brak stanowisk w młodszym Dryasie). Pojawiła się natomiast nowa kultura callenhardzka, w której znajdują kontynuację niektóre formy charakterystyczne kultury Federmesser.

Grupy ludności kultury callenhardzkiej sąsiadowały w drugiej połowie młodszego Dryasu z grupami ludności kultury ahrensburgskiej i ludności kultury świderskiej późnej (grupa płudzka). W wyniku ich skrzyżowania powstały zespoły typu Wojnowo. Ponieważ od spotkania się tych kultur do stopienia się ich w nową jednostkę kulturową, której śladem są zespoły typu Wojnowo, upłynąć musiał pewien, zapewne dość znaczny odcinek czasu, dlatego też datę powstania tego typu zespołów określić należy na sam schyłek młodszego Dryasu.

Obok podanej wyżej hipotezy dotyczącej genezy zespołów typu Wojnowo, głoszącej, że powstały one w wyniku skrzyżowania kultur callenhardzkiej ze świderską i zapewne ahrensburgską, możliwy jest drugi, podobny wariant rozwiązania tego problemu. Mianowicie zespoły typu Wojnowo mogły powstać także w wyniku wzajemnego oddziaływania kultur świderskiej (grupy płudzkiej), ahrensburgskiej i tarnowskiej.

Wiadomo, że kultura tarnowska wywodzi się także z późnego madlenu, tak jak grupy kultury Federmesser. Pokrewieństwo typologiczne zespołów Federmesser i tarnowskich jest bardzo duże. Do tego stopnia, że W. Taute uznał kulturę tarnowską za czwartą grupę kultury Federmesser⁶⁶. Jednak wszystkie zespoły tarnowskie są wyraźnie młodsze od zespołów grup Federmesser. Dlatego też należy raczej zgodzić się z możliwością sugerowaną przez R. Schilda, że kultura tarnowska może być pozostałością grup Federmesser wypartych na wschód przez ludność kultury ahrensburgskiej⁶⁷. Elementem charakterystycznym dla zespołów kultury tarnowskiej są również tylczaki. Mogłoby to tłumaczyć występowanie tego rodzaju wyrobów w zespołach typu Wojnowo.

Ponieważ kultura tarnowska jest nieco starsza niż callenhardzka, przypada bowiem na początek młodszego Dryasu, data powstania zespołów typu Wojnowo mogłaby teoretycznie przesunąć się nieco w dół i przypadająłaby na środkową część tego okresu.

Drugiej hipotezie dotyczącej genezy omawianych zespołów przeczy jednak w pewnym stopniu fakt, że tylczaki i półtylczaki w nich spotykane są liczniejsze i typologicznie dość poważnie różnią się od tylczaków tarnowskich. Za pierwszą hipotezą przemawia natomiast to, że niektóre półtylczaki w zespołach typu Wojnowo zbliżone są bardzo do tzw. Zonhövenspitzen. Przykłady tego rodzaju okazów mamy choćby ze stanowiska Wojnowo a (tabl. XXXI ryc.

⁶⁶ W. Taute, *Funde der spätaläolithischen «Federmesser-Gruppen»...*, o. c.

⁶⁷ R. Schild, *Paleolit końcowy...*, o. c., s. 210.

21 - 22; tabl. XXXII ryc. 4). W niektórych, uboższych stanowiskach w sąsiedztwie Wojnowa występują nawet typowe półtylczaki Zonhoven z łuskaną podstawą. To samo zjawisko obserwujemy w zespołach kultury callenharhardzkiej⁶⁸.

Obok sześciu zespołów dokładnie przeanalizowanych, do typu Wojnowo zaliczyć należy także zespoły uboższe, posiadające cechy charakterystyczne nakazujące włączenie ich do omawianej w tym miejscu grupy. Zespoły takie to: Babimost a, Babimost 6, Babimost 15, Babimost c, Babimost d, Smolno Wielkie b, Kargowa c, Kargowa f, Kargowa g, Kargowa i, Kargowa j, wszystkie leżące w powiecie Sulechów, oraz stanowiska z terenów sąsiadującego od wschodu powiatu Nowy Tomyśl z Kotowa 1 i Strzępinia 6. Z pewnym wahaniem można zaliczyć tu także zespoły z Biskupic 2 i Czapur 11 w pow. Poznań oraz liściak z Poznania-Komandorii stan. 1 a.

ZESPOŁY NIEOKREŚLONE KULTUROWO

Obok zespołów wyrobów krzemienych, których inwentarze pozwalają na podstawie typologii zaliczyć je do którejś z kultur schyłkowego paleolitu wyróżniono w materiałach z terenów środkowozachodniej części niziny wielkopolskiej 21 stanowisk, o których na podstawie ogólnego charakteru typologicznego można powiedzieć tylko, że do tego okresu należą, lecz nie można powiązać ich z jakąś konkretną kulturą.

Dwa z nich, Sieraków 1 pow. Międzychód i Krąplewo? pow. Poznań zdradzają być może pewne powiązania z grupą kultur madleńskich. O pozostałych nie można udzielić nawet tak niepewnych informacji. Do grupy tej należą: Chorzępowo 1, Chrzypsko Małe 6, Mierzynek 1, Muchocin 5, Muchocin ? i Tuchola 5 w pow. Międzychód, Brójce? w pow. Międzyrzecz Wlkp., Glinno 1 i Wytomyśl 1 w pow. Nowy Tomyśl, Budziszewko 2, Budziszewko „nad jez. Rogozińskim” i Kowanówko 4 w pow. Oborniki, Baranówko 4, Luboń 1 b, Poznań-Szeląg?, Poznań-Szeląg? w pow. Poznań, Babimost 9, Babimost 16, Babimost e, pow. Sulechów.

MOTYKA Z ROGU RENIFERA

Jest to jedyny znany dotychczas zabytek paleolityczny z terenów północno-zachodniej Wielkopolski wykonany z surowca innego niż krzemień. Znalaziono go w Murowanej Goślinie pow. Oborniki. Forma motyki jest bardzo typowa. Odrostek rogu reniferowego, będący częścią pracującą, był jak się wydaje zaostzony. Trudno to jednak stwierdzić na pewno, gdyż w obecnym stanie koniec jego jest nieco uszkodzony.

Motyki tego typu znane są głównie z terenów północnych Niemiec i Danii.

⁶⁸ A. Wouters, *Quelques artefacts...*, o. c., tabl. 1 ryc. 8 - 12, 14 - 17.

M. Schwabedissen określa je za G. Schwantesem nazwą Lyngby-Beil. Obydwaj ci badacze są zdania, że motyki z odrostkiem zaostrowym, takie jak nasz okaz, są starsze od motyk, których odrostek został wydrążony dla osadzenia w nim ostrza krzemiennoego⁶⁹.

Pierwszy typ jest reprezentowany licznymi okazami w stanowisku Stellmoor kultury ahrensbuskiej⁷⁰, drugi znany jest z Norre-Lyngby i Vojleby (Zelandia) i łączy się go z kulturą lyngbijską⁷¹. Okaz z Murowanej Gośliny odpowiada typologicznie okazom starszym, związanym z kulturą ahrensbuską. Należy więc przyjąć jego wiek na okres młodszego Dryasu. Fakt, że motykę naszą znaleziono „w marglu pod torfem” niewiele może o jej wieku powiedzieć, zanim nie zostaną wykonane analizy obu tych utworów.

Czy motykę z Murowanej Gośliny należy wiązać bezpośrednio z jakąś grupą ludności kultury ahrensbuskiej, trudno powiedzieć. Zabytki krzemienne typowe dla tej kultury nie sięgają tak daleko na wschód. Nie sięgają tym bardziej na tereny Mazur, gdzie w Starej Ukie nad Krutynią znaleziono okaz analogiczny do tu omawianego. Sądzić raczej należy, że motyki tego typu zostały zapożyczone przez ludność sąsiadującą z grupami o kulturze ahrensbuskiej. Może też po prostu powstały one w różnych kulturach drogą konwergencji.

KATALOG MATERIAŁÓW ŹRÓDŁOWYCH

Załączony katalog zawiera dane dotyczące wszystkich stanowisk wziętych pod uwagę w niniejszej pracy. Stanowiska te ułożono alfabetycznie wg powiatów uszeregowanych w tejże kolejności, a w ramach danej miejscowości wg kolejności numerów stanowisk. Dane o położeniu stanowiska odnoszą się głównie do form terenu, zbiorników wodnych itp. Uzyskano je z archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, gdzie znajdują się także szczegółowe opisy topograficznego usytuowania stanowisk.

Dokładniejsze dane o liczbie okazów reprezentujących jakiś typ w inwentarzu stanowiska oraz ich bliższe określenie typologiczne znajdują się w załączonej do pracy tabeli typologicznej.

Inwentarze wszystkich schyłkowopaleolitycznych stanowisk środkowozachodniej Wielkopolski wykonano tylko z krzemienia kredowego bałtyckiego.

Numery kolejne stanowisk w katalogu odpowiadają numerom stanowisk w tabeli typologicznej i na mapie.

⁶⁹ H. Schwabedissen, *Die mittlere Steinzeit...*, o. c., s. 150.

⁷⁰ A. Rust, *Die alt- und mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmoor*, Neumünster, 1943, s. 176 - 177, tabl. 56 - 65.

⁷¹ H. Schwabedissen, *Die mittlere Steinzeit...*, o. c., s. 150.

Niemal wszystkie stanowiska wzięte pod uwagę w pracy wzmiankowane były w wykazach nabytków Działu Archeologicznego Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu oraz Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, opublikowanych w poszczególnych tomach „Przeglądu Archeologicznego”, „Fontes Praehistorici” i „Fontes Archaeologici Posnanienses”, Ponieważ wzmianki te nie mówią nic o zabytkach poza faktem ich znalezienia, nie umieszczono ich więc w rubryce dotyczącej literatury mówiącej o poszczególnych stanowiskach.

Dane o nielicznych stanowiskach opublikowane zostały w kwartalniku „Z Otchłani Wieków” w rubryce: „Nowe odkrycia prehistoryczne”. Cytując te wzmianki podawano w skrócie nazwę kwartalnika (ZOW), rocznik i stronę.

WYKAZ SKRÓTÓW:

Il. — ilustracje. Inw. — inwentarz. Inw. TPN — numer inwentarza w zbiorach TPN. Kat. — numer katalogu. MAP — Muzeum Archeologiczne w Poznaniu. MOZ — Muzeum Okręgowe w Zielonej Górze. Lit. — literatura. Stan. — stanowisko. TPN — Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Zb. — Zbiory.

LITERATURA DO KATALOGU MATERIAŁÓW ŹRÓDŁOWYCH

Blume. E., 1909 — *Ausstellung in Kaiser-Friedrich-Museum*, „Vor- und frühgeschichtliche Altertümer aus dem Gebiet der Prov. Posen”, Poznań.

Hensel W., 1958 — *Poznań w zarysach dziejów*, Wrocław.

Kobusiewicz M., 1961 — *Stanowisko z końca paleolitu i początku mezolitu z Poznania-Staroleki*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 12; 1966 — *Materiały do osadnictwa w epoce kamienia w powiecie międzychodzkiem*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 17; 1967 — *Materiały do osadnictwa w epoce kamienia w powiecie obornickim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 18.

Kostrzewski J., 1914 — *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań; 1923 — *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. II, Poznań; 1955 — *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa-Wrocław.

Kozłowski L., 1920 — *Wielkopolska w epoce kamiennej*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 1.

Piaszykówna M., 1952 — *Pradzieje miasta Poznania*, Poznań.

Schultze M., 1914 — *Frühneolithische Jagd- und Fischereigeräte der Prov. Posen*, „Archiv, Für Fischereigeschichte”, t. 2.

Powiat Międzychód

1. Chorzępowo

Stan. 1. Płaski podmokły teren, ok. 50 m na S od krawędzi wysokiej tarasy Warty i ok. 100 m na S-E od strumienia płynącego z jez. Barlińskiego do Warty.

Inw.: rdzeń, wióry, odłupek, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1959: 216 - 218

Lit.: Kobusiewicz, 1966, s. 2.

2. Chrzypsko Małe

Stan. 6 ok. 150 m na S-E od krawędzi jez. Chrzypsko.

Inw.: rdzeń, załuskane wiór i odłupek, okrzeski.

Zb.: MAP, kat. 1936: 1204 - 1206.

Lit.: Kobusiewicz, 1966, s. 4.

3. Mierzynek

Stan. 1. Ok. 80 m na S od jez. Mierzyńskiego, ok. 450 m na N od Warty.

Inw.: rdzeń, drapacz, półtylczak, pazur, wióry, okrzeski.

Zb.: MAP, kat. 1959: 194 - 197.

Lit.: Kobusiewicz, 1966, s. 9.

Il.: tabl. I, ryc. 1 - 3.

4. Muchocin

Stan. 5. Płaskie pole piaszczyste. Ok. 130 m na Z od krawędzi wysokiej terasy Warty.

Inw.: rdzeń, drapacze, pazur, wióry, okrzeski.

Zb.: MAP, kat. 1951: 293 - 297.

Lit.: Kobusiewicz, 1966, s. 11.

5. Muchocin

Stan.?

Inw.: rdzenie wióry okrzeski.

Zb.: MAP inw. TPN 1923: 1.

Lit.: Kobusiewicz 1966 s. 11.

6. Sieraków

Stan. 1. Ok. 150 m na Z od krawędzi dawnej zatoki jez. Lutomskiego, obecnie pokrytej łąkami, ok. 200 m od dzisiejszej krawędzi jeziora, 800 m na S-E od Warty.

Inw.: rdzenie, rylce, drapacze, wióry z załuskaną krawędzią, odłupki, okrzeski.

Zb.: MAP, inw. TPN 1923: 8.

Lit.: M. Kobusiewicz, 1966, s. 13.

Il.: tabl. I, ryc. 4 - 8, II, ryc. 1 - 3.

7. Tuchola

Stan. 5. Ok. 200 m na S od Warty, ok. 80 m na S od jej wysokiej terasy.

Inw.: rdzeń, drapacz, wiór, okrzeski.

Zb.: MAP, kat. 1958: 575.

Lit.: M. Kobusiewicz, 1966, s. 15.

Il.: tabl. II, ryc. 4 - 5.

Powiat Międzyrzecz**8. Brójce**

Stan. ?

Inw.: rdzenie, rylce, załuskany wiór i załuskany zaprawiak, wióry, odtłupki, okrzeski.

Zb.: MOZ, kat. MAP 1947: 382 - 383.

9. Stychy (Kolonja)

Stan. 3. Ok. 120 m na E od strumienia wpadającego od S do Warty.

Inw.: rdzeń, pazur, tylczak, wiór z wnąką, wióry, okrzeski.

Zb.: MAP.

Powiat Nowy Tomysł

10. Glinno

Stan. 1.

Inw.: rdzenie, rylce, drapacze, wióry, okrzeski.

Zb.: MAP.

Lit.: Blume, 1909, s. 117 - 118; Kozłowski, 1920, s. 37, 93.

11. Kotowo

Stan. 1. W piasznicy leżącej nad doliną rzeki Mogilnicy, ok. 200 m na Z od rzeki.

Inw.: liściak, półtylczak, tylczak, okrzeski.

Zb.: MAP, kat. 1958: 978 - 979.

Il.: tabl. II, ryc. 6 - 8.

12. Strzępiń

Stan. 6. 50 m na S od zatorfionego zagłębienia będącego dawniej jeziorem.

Inw.: drapacze, wiórowiec, wióry łuskane, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1939: 21; 1946: 164 - 166; 1951: 453: 454.

Lit.: ZOW, 1948, s. 156.

Il.: tabl. III, ryc. 1 - 5.

13. Wytomyśl

Stan. 1.

Inw.: rdzenie, drapacze, liściak, tylczak, łuskany odtłupek.

Zb.: MAP, kat. 1924: 355 - 361.

Powiat Oborniki

14. Budziszewko

Stan. 2. Na polu, ok. 1,4 km na Z od Jez. Budziszewskiego, ok. 600 m na S od Małej Welny, ok. 60 m na S-Z od strumienia wpadającego do Małej Welny.

Inw.: rdzenie, rylce, drapacze, zaprawiaki łuskane, wiór mikrołuskany, wióry, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1948: 292 - 297.

Lit.: M. Kobusiewicz, 1967, s. 3.

Il.: tabl. III, ryc. 6; tabl. IV, ryc. 1 - 5.

15. Budziszewko

Stan.: Nad Jez. Rogozińskim.

Inw.: rdzenie, drapacz, pazur, zaprawiaki łuskane, wióry, odłupki, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1948: 338 - 341.

Lit.: M. Kobusiewicz, 1967, s. 3.

Il.: tabl. IV, ryc. 6 - 10.

16. Kowalewko

Stan. 1. Na polu, ok. 50 m na S-E od dolinki pokrytej łąkami, której dnem płynie strumień Samica. Ok. 1,3 km na N-Z od jeziora.

Inw.: rdzenie, rylce, drapacze, półtylczak, załuskane wióry i zaprawiaki, wióry, odłupki, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1929: 1970 - 1971; 1952: 5 - 12; 1957: 344; 1957: 962 - 971; 1964: 178 - 182.

Lit.: ZOW, 1951, s. 175; M. Kobusiewicz, 1967, s. 5.

Il.: tabl. V, ryc. 1 - 6; tabl. VI, ryc. 1 - 9.

17. Kowanówko

Stan. 2. Ok. 75 m na S od zakrętu Wełny, 100 m na N-Z od wąskiej dolinki małego strumienia wpadającego do Wełny.

Inw.: liściak, wióry, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1952: 219 - 222.

Lit.: ZOW, 1952, s. 114; M. Kobusiewicz, 1967, s. 6.

Il.: tabl. VII, ryc. 1.

18. Kowanówko

Stan. 4. Na stoku Z, ok. 60 m na E od krawędzi strumienia wpadającego do Wełny, ok. 30 m na N od Wełny.

Inw.: rdzeń, wióry, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1924: 366 - 369.

Lit.: M. Kobusiewicz, 1967, s. 6.

Il.: tabl. VII, ryc. 2.

19. Mściszewo

Stan. 3. Na stoku terasy rzeczki Goślinki, ok. 500 m na E od Warty.

Inw.: rdzenie, drapacze, rylce, tylczak, wióry łuskane, wióry, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1964: 130 - 140.

Lit.: M. Kobusiewicz, 1967, s. 6.

Il.: tabl. VII, ryc. 3 - 8; tabl. VIII, ryc. 1 - 9.

20. Murowana Goślina

Stan.: w marglu pod torfem.

Inw.: motyka rogowa z poroża renifera.

Zb.: MAP, kat. 1899: 352.

Lit.: Kostrzewski, 1914, s. 5; Schultze, 1914, s. 31; ryc. 7; Kozłowski, 1920, s. 90; Kostrzewski, 1923, s. 10; Hensel, 1958, s. 22; Kobusiewicz, 1967, s. 7.

Powiat Poznań

21. Baranówko

Stan. 4. Wysoka wydma, 900 m na S-Z od krawędzi wysokiej terasy Warty, na brzegu S.

Inw.: rdzenie, drapacze, wiórowiec obuboczny, załuskany zaprawiak, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1951: 110-113.

22. Biskupice

Stan. 2. Pole piaszczyste w dolinie rzeczki Cybiny, 200 m na N od Cybiny, 75 m na S od małego jeziora.

Inw.: rdzenie, drapacz, liściak, wiór z trzonkiem i półtylcem, łuskany zaprawiak, wióry, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1949: 451-466.

Il.: tabl. X, ryc. 1-2.

23. Czapury

Stan. 3. 120 m na N od strumienia Kopla wpadającego do Warty, na wysokiej terasie Warty, ok. 1 km na E od rzeki.

Inw.: rdzenie, rylec, drapacze, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1929: 196; 1951: 204-210.

Il.: tabl. X, ryc. 3-5.

24. Czapury

Stan. 11. Na piaszczystym wzniesieniu przy południowej krawędzi strumienia Kopla.

Inw.: drapacz, trzonek liściaka, załuskany wiór, wióry, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1953: 156-157.

Il.: tabl. X, ryc. 6-7.

25. Czapury

Stan. 12. Na brzegu S strumienia Kopla, na polu uprawnym.

Inw.: rdzeń, załuskany odłupek, wiór, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1953: 158-160.

26. Kraplewo

Stan. ?

Inw.: rdzenie, rylec, drapacze, wióry, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1914: 44; 1915: 67.

Il.: tabl. X, ryc. 8-12.

27. Lasek

Stan. 1. Na wydmie, ok. 130 m na Z od Warty. Od zachodu leżą starorzecza.

Inw.: 7 liściaków.

Zb.: MAP, kat. 1908: 96a, b, c; 1910: Ia, 1910: 226; 1911: 310, 315.

Il.: tabl. XI, ryc. 1 - 7.

28. Luboń

Stan. 1b. Na wysokiej terasie Warty. Ok. 120 m na Z od rzeki.

Inw.: rdzenie, rylce, drapacze, wióry, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1949: 250 - 253.

Il.: tabl. XI, ryc. 8 - 10.

29. Luboń

Stan.: „Z wydmy nad Wartą”. Na wielkiej wydmie o średnicy ok. 250 m. Środek wydmy leży 200 m na N od zakola Warty.

Inw.: bryłka ze śladami obróbki, rdzenie, rylce, drapacze, liściaki, zdwojony półtylczak, wióry, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1948: 676 - 683.

Il.: tabl. XII, ryc. 1 - 7; tabl. XIII, ryc. 1 - 2.

30. Mosina

Stan. 10. Na wydmach, 370 m na N-Z od Obry (Kanału Obrzańskiego), 1100 m na ZZ-N od Warty.

Inw.: rdzenie, rylce, drapacze, liściaki, tylczak, półtylczaki, pazur, wióry i odłupki huskane, wióry, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1951: 500; 1953: 197 - 203; 1953: 669 - 672; 1954: 556 - 558; 1956: 1295 - 1300.

Il.: tabl. XIII, ryc. 7; tabl. XIV, ryc. 1 - 11; tabl. XV, ryc. 1 - 8, 11 - 12.

31. Niwka

Stan. 2, skup. 5. Na krawędzi doliny Kanału Obrzańskiego, 50 m na N od kanału.

Inw.: liściaki.

Zb.: MAP, kat. 1927: 664.

Il.: tabl. XV, ryc. 9.

32. Niwka

Stan. ?

Inw.: liściaki.

Zb.: MAP, kat. 1914: 114 - 119.

Il.: tabl. XV, ryc. 10, 13.

33. Poznań-Główna

Stan.: „z placu ćwiczeń wojskowych”.

Inw.: liściak, załuskany zaprawiak, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1918: 47 - 48.

Lit.: L. Kozłowski, 1920, s. 38, 93.

Il.: tabl. XIII, ryc. 3.

34. Poznań Górna Wilda

Stan. ?

Inw.: liściak.

- Zb.: MAP, inw. TPN. 1923: 97.
 Lit.: M. Piaszykówna, 1952, s. 13, 31, 79; W. Hensel, 1958, ryc. 5.
 Il.: tabl. XIII, ryc. 6.
35. Poznań Komandoria
 Stan. 1 a. Na piaszczystym wzniesieniu nad rzeczką Cybinką.
 Inw.: liściak.
 Zb.: MAP, kat. 1931: 44.
 Lit.: L. Kozłowski, 1920, s. 38; M. Piaszykówna, 1952, s. 79.
 Il.: tabl. XIII, ryc. 4.
36. Poznań Szelaż
 Stan. ?
 Inw.: rdzeń, rylec, wióry, materiał odpadkowy.
 Zb.: MAP, kat. 1948: 54 - 56.
37. Poznań-Staroleka
 Stan. 1. W żwirach terasy VII Warty, 400 m na E od rzeki.
 Inw.: zawartość krzemienic I i II oraz „gniazda”; obłupnie, rdzenie, rylce, drapacze, liściak, wióry, materiał odpadkowy.
 Zb.: MAP, kat.: 1948: 62 - 67, 367; 1950: 2532 - 2549; 1951: 1 - 5, 1599.
 Lit.: Kozłowski, 1920, s. 38; Piaszykówna, 1952, s. 13; Hensel, 1958, ryc. 4;
 Kobusiewicz, 1961, s. 22 - 23.
38. Sasinowo
 Stan. 2. Na płaszczyźnie, ok. 1 km na N-E od Warty.
 Inw.: liściak, materiał odpadkowy.
 Zb.: MAP, kat. 1929: 107 - 108.
 Il.: tabl. XV, ryc. 14.
39. Uzarzewo
 Stan. 1. Na zachodnim krańcu byłego półwyspu w dawnej dolinie jeziora. Doliną tą płynie obecnie rzeczka Cybina wypływająca z Jez. Uzarzewskiego. Ok. 750 m na Z od jeziora.
 Inw.: liściak, łuskany odłupek, materiał odpadkowy.
 Zb.: MAP, kat. 1949: 473 - 476.
 Il.: tabl. XIII, ryc. 5.
40. Zielątkowo
 Stan. 4.
 Inw.: rdzenie, drapacze, liściak, trzonek liściaka (?), wióry, materiał odpadkowy.
 Zb.: MAP, kat. 1952: 22 - 26.
 Il.: tabl. IX, ryc. 8 - 11.
- Powiat Środa
41. Pięchkowo
 Stan. 3. 500 m na E od podłużnego jeziorka.

- Inw.: liściak.
Zb.: MAP.
Il.: tabl. XV, ryc. 15.
42. Sulęcinek
Stan. A.
Inw.: bryłka z zaczątkami obróbki, drapacz, liściak, pazur, wióry łuskane, materiał odpadkowy.
Zb.: MAP kat. 1958: 166 - 169.
Il.: tabl. XVI ryc. 1 - 3.
- Powiat Sulechów
43. Babimost
Stan. a.
Inw.: drapacze liściak tyłczak.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
Il.: tabl. XVI, ryc. 4 - 9.
44. Babimost
Stan. 6. W dolinie Obry, na skraju drogi i lasu.
Inw.: rylce, drapacz, liściak.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
Il.: tabl. XVI, ryc. 10 - 11.
45. Babimost
Stan. 9. W dolinie Obry.
Inw.: rylce.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
46. Babimost
Stan. 15. W dolinie Obry na terasie zachodniej.
Inw.: rylce, drapacz, półtyłczak.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
47. Babimost
Stan. 16. W dolinie Obry na terasie zachodniej.
Inw.: rylce, drapacz.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
48. Babimost
Stan. c.
Inw.: rylce, drapacze, tyłczaki, wióry łuskane.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
Il.: tabl. XVI, ryc. 12 - 16; tabl. XVII, ryc. 1 - 6.
49. Babimost
Stan. d.
Inw.: rylce, drapacze, liściaki, pazury, odłupki łuskane.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
Il.: tabl. XVII, ryc. 7 - 16.

50. Babimost
Stan. e.
Inw.: drapacz, liściaki, pazur.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
Il.: tabl. XVIII, ryc. 1 - 4.
51. Kargowa
Stan. b.
Inw.: rylce, drapacze, liściaki, tylczaki, półtylczaki, pazury, wiórowce, odłupki i wióry łuskane.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
Il.: tabl. XVIII, ryc. 7 - 15; tabl. XIX, ryc. 1 - 14; tabl. XX, ryc. 1 - 16.
52. Kargowa
Stan. c.
Inw.: rylce, drapacze, wiórowiec.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
Il.: tabl. XX, ryc. 17 - 20.
53. Kargowa
Stan. d.
Inw.: rylce, drapacze, liściaki, półtylczaki, wióry łuskane.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
Il.: tabl. XXI, ryc. 1 - 11; tabl. XXII, ryc. 1 - 9.
54. Kargowa
Stan. e.
Inw.: rylce, drapacze, liściak, tylczak, półtylczak.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
Il.: tabl. XXII, ryc. 10 - 17; tabl. XXIII, ryc. 1 - 10.
55. Kargowa
Stan. f.
Inw.: rylce, drapacze, liściak, pazur.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
Il.: tabl. XXIII, ryc. 11 - 19; tabl. XXIV, ryc. 1 - 2.
56. Kargowa
Stan. g.
Inw.: rylce, drapacze, tylczak, półtylczak, odłupki łuskane.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
Il.: tabl. XXIV, ryc. 3 - 19.
57. Kargowa
Stan. h.
Inw.: rdzeń, rylce, drapacze, liściaki, tylczaki, wiór łuskany.
Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.
Il.: tabl. XXV, ryc. 1 - 8.

58. Kargowa

Stan. i.

Inw.: rylec, drapacze, liściak, półtylczak.

Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.

Il.: tabl. XXV, ryc. 9 - 16.

59. Kargowa

Stan. j.

Inw.: drapacze, liściak, pazur.

Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.

Il.: tabl. XXV, ryc. 17 - 21.

60. Smolno Wielkie

Stan. a.

Inw.: rylce, drapacze, liściak, tylczaki, półtylczaki, pazury, wióry łuskane.

Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.

Il.: tabl. XXXVI, ryc. 1 - 17; tabl. XXVII, ryc. 1 - 20, 23.

61. Smolno Wielkie

Stan. b.

Inw.: rylec, drapacze, tylczak, półtylczak, odłupek łuskany.

Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.

Il.: tabl. XXVII, ryc. 21 - 22, 24.

62. Wojnowo

Stan. a.

Inw.: rylec, drapacze, liściaki, tylczaki, półtylczaki.

Zb.: O. Dobrint, arch. MAP.

Il.: tabl. XXVIII, ryc. 1 - 13; tabl. XXIX, ryc. 1 - 21; tabl. XXX, ryc. 1 - 29; tabl. XXXI, ryc. 1 - 23; tabl. XXXII, ryc. 1 - 11.

Powiat Szamotuły

63. Lipnica

Stan. 1.

Inw.: rdzenie, drapacze, liściak, wióry, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, inw. TPN. 1926: 11 - 17.

Il.: tabl. XXXII, ryc. 13 - 16.

Powiat Wągrowiec

64. Potrzebanowo

Stan. 5. Ok. 80 m na Z od krawędzi Jez. Maciejak. Na lekko pochyłym stoku E.

Inw.: rdzenie, rylce, drapacze, liściak Lyngby, obłęcznik, wióry, materiał odpadkowy.

Zb.: MAP, kat. 1949: 92 - 100.

Lit.: Kobusiewicz, 1967, s. 12.

Il.: tabl. VIII, ryc. 10; tabl. IX, ryc. 1 - 7.

Powiat Wolsztyn

65. Wielen

Stan. 1. Wydma 100 m na N od północnej krawędzi jeziora Wielenkiego.

Inw.: liściak.

Zb.: MAP, kat. 1959: 41 - 46.

Il.: tabl. XXXII, ryc. 12.

LATE PALEOLITHIC IN WESTERN CENTRAL WIELKOPOLSKA
(GREAT POLAND)

Summary

The present work contains an analysis of Late Paleolithic materials (dating from mid Alleröd time until Late Dryas) collected in Central and Western Wielkopolska. Ample illustrations with a typological table and the catalogue of materials will give the reader a full picture of the known sources pertinent with respect to the discussed period and area.

Central Western Wielkopolska is delimited in the north by the Toruń-Eberswalde marginal streamway from the west by the Oder valley, from the south by the Warsaw-Berlin marginal streamway and from the east approximately by the Poznań Plateau (about 30 kms east of Poznań).

The materials presented here (excepting those from the site Poznań-Staroleka) have been collected as a result of survey conducted in the course of the last few scores of years. A large part of the collection comes from the explorations conducted by expert prehistorians from Poznań (J. Kostrzewski and his team). Owing to this, the particular sites have been explored methodically, labelled with numbers, and exactly located on the maps. In certain cases particular concentrations have been distinguished within the sites. This procedure considerably reduces the danger of mechanical confusions affecting the assemblages of specimens from various periods.

However, the danger exists as regards the sites in Western Wielkopolska (the district of Sulechów) collected by an amateur prehistorian O. Dobrint between the two World Wars.

The materials have been interpreted mainly by means of the typological method. A list of types of Late Paleolithic artifacts in Wielkopolska has been made. The list embraces only those flint artifacts which can be actually found in the Late Paleolithic assemblages of this area. Apart from the definition of flint tools, the definitions of various types of cores has been given. Their typology, the author believes, may appear to be a great help in analysing the assemblages.

The chronology of the assemblages has been arrived at by means of typological indexes proved earlier, such as the Tarnovian index.

The cultural division has been made according to the following system: the highest divisional unit employed in the present investigation is culture. Culture may be divided into groups, while groups may be divided into phases (in the time dimension) (e. g. Sviderian culture, Pludy group, earlier phase).

The analysis has shown that the late paleolithic in Central Western Wielkopolska witnessed the appearance of assemblages of the Sviderian culture (the Mazovian industry cycle), Pludy group (Pludy industry), mainly earlier and middle phases. The assemblages are characterized by the appearance of „Mazovian” blade-cores (tabl. V:5) and parti-

cularly most of all typical Swiderian tanged points with the ventral retouch e.g. (tabl. XI:1 - 7). Only one of the assemblages has been attributed to the Tarnova culture (Tarnova industry).

Another large group consists of the assemblages provisionally called assemblages type Wojnowo. The name is derived from the name of the most representative site of the type Wojnowo a, the district of Sulechów. The assemblages of the type Wojnowo, are characterized by the typological features of both, the Sviderian culture (Sviderian tanged points with ventral retouch) and the cultures of the German Plain-Ahrensburgian as well as by the Federmesser culture (Ahrensburgian tanged points) e.g. tabl. XXX: 1 - 10), Federmesser edged points and obliquely Truncated points (e.g. tabl. XXXI: :11-17, XXXII:1), tanged scrapers with retouched edges e.g. (tabl. XX:19, numerous burins, often ordinary, similar to Magdalenian burins e.g. (tabl. XXVIII: 1 - 4). The typological features of the cultures of the German Plain are clearly predominant in the assemblages of the Wojnowo type. These assemblages also contain a kind of product which seems to be their relevant feature with a kind of point called „Wojnowo tanged point” characterized by the shape and the proportions of the Sviderian tanged points but without the ventral retouch just like Ahrensburgian tanged points e.g. (tabl. XXX, 11 - 13, 16, 18).

The enclosed map shows the distribution of the sites of the enumerated cultures.

The only artifact of the late paleolithic, coming from the discussed territory and made of the material other than flint is a Lyngby-axe of reindeer antler from Murowana Goślina, the district of Oborniki.

A special monograph will be devoted to the proper delimitation of the western boundary of the Swiderian culture in connection with the discovery of the assemblages type Wojnowo. Likewise the distribution of the sources of flint as raw material in the late Pleistocene and the Early Holocene in Wielkopolska where there exist no natural beds of flint will be the subject of a separate study.

LIST OF TYPES

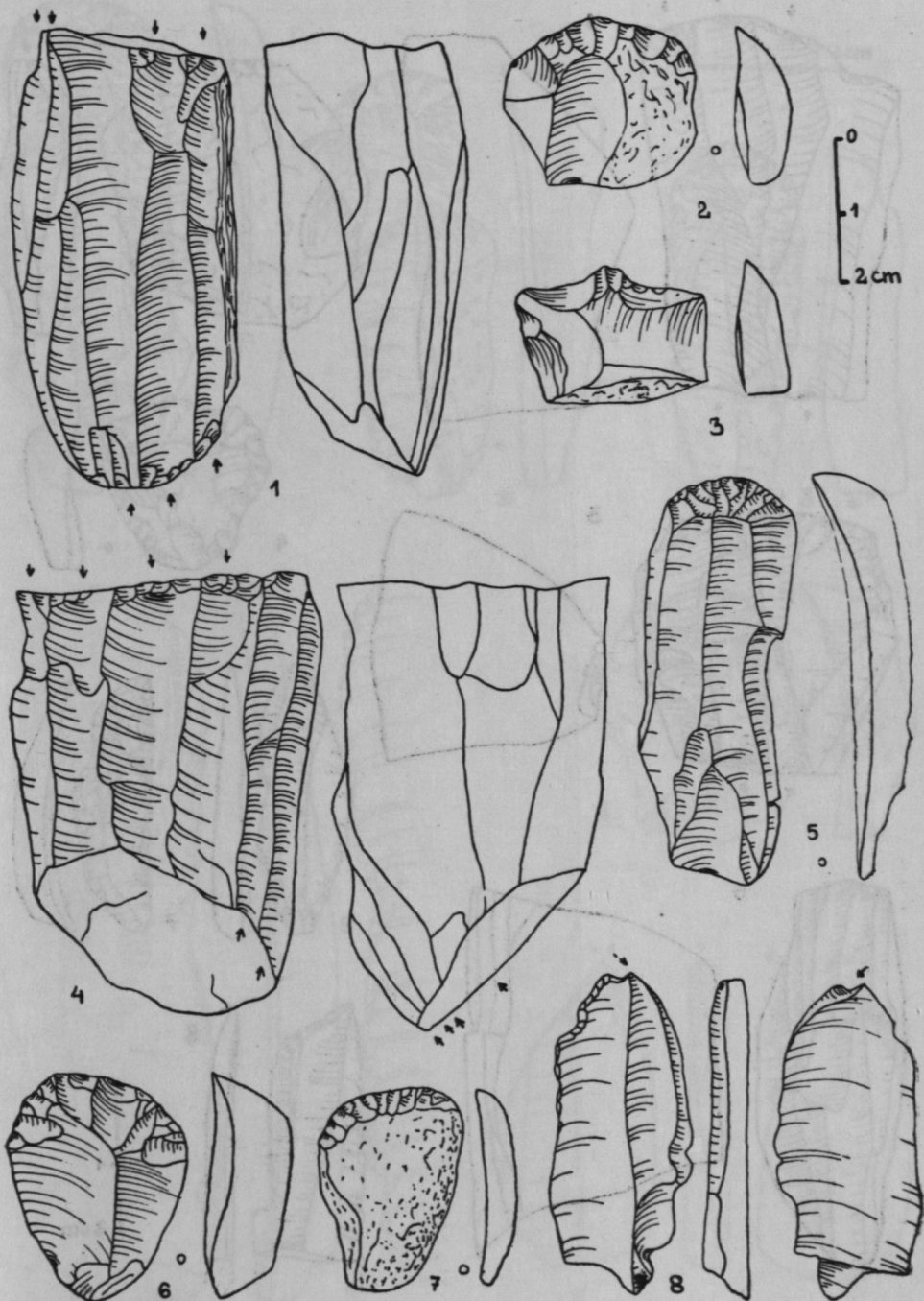
The successive numbers of items in the list correspond with the numbers in the upper part of the typological table

1. Single platform core for blades (tabl. II: 5; IV: 7; V: 1)
2. Single platform core for flakes
3. Opposite platforms core for blades (tabl. I: 1, V: 5, 6)
4. Opposite platforms core for flakes
5. Changed orientation core for blades
6. Changed orientation core for flakes
7. Dihedral burin (tabl. VI: 2)
8. Dihedral angle burin (tabl. VI: 1)
9. Medial burin on a truncation (tabl. XXI: 1)
10. Lateral burin on a truncation (tabl. XXI: 3)
11. Single-blow burin on broken flake or blade (tabl. VII: 6)
12. Single-blow burin (tabl. VI :6)
13. Double ended burin (tabl. XXVIII: 4)
14. Burin-scraper
15. Simple end-scraper on a blade (tabl. I: 5)
16. Oblique end scraper on a blade (tabl. XXII: 2)
17. End scraper with straight scraping edge on a blade (Tabl. VI: 3)
18. End scraper with retouched sides on a blade (tabl. III: 2, XX: 20)
19. Blade tanged-scraper

20. Blade tanged-scraper with retouched sides (tabl. XX: 19; XXVI: 9)
21. Simple end scraper on a flake (tabl. X: 4)
22. Oblique end-scraper on a flake (tabl. XVII: 16)
23. End scraper on a flake with straight scraping edge
24. End scraper on a flake with retouched sides (tabl. XIII: 2)
25. Flake tanged end-scraper and with retouched edges on a flake (tabl. XVI: 4)
26. Double end-scraper (tabl. XXIII: 3, XXIX: 6)
27. Fan-form end scraper (tabl. XXVI: 13)
28. Semi-round end-scraper (tabl. XXI: 10)
29. Round scraper (tabl. XXIX: 5)
30. „Encoche”
31. Sviderian leaf point (tabl. XI: 1)
32. Middle Sviderian tanged point (tabl. XV: 13)
33. Young Sviderian tanged point (tabl. XI: 2)
34. Ahrensburgian tanged point (Tabl. XXX: 1 - 10)
35. Lyngby tanged point (tabl. IX: 7)
36. Wojnowo tanged point (tabl. XXX: 11, 13, 18, 20)
37. Tarnova backed bladelet (tabl. VII: 8)
38. Federmesser backed bladelet (tabl. XX: 4)
39. Various backed bladelets (tabl. XXXI: 13)
40. Federmesser truncated blade (tabl. XX: 12)
41. Various truncated blades and flakes (tabl. XXV: 16)
42. Blade with retouch on both sides (tabl. XX: 7)
43. Blade with retouch on one side (tabl. III: 4)
44. Pointed perforator (tabl. XVI: 3)
45. Unpointed perforator (tabl. XXVII: 16, 18)
46. Utilized blade
47. Utilized flake

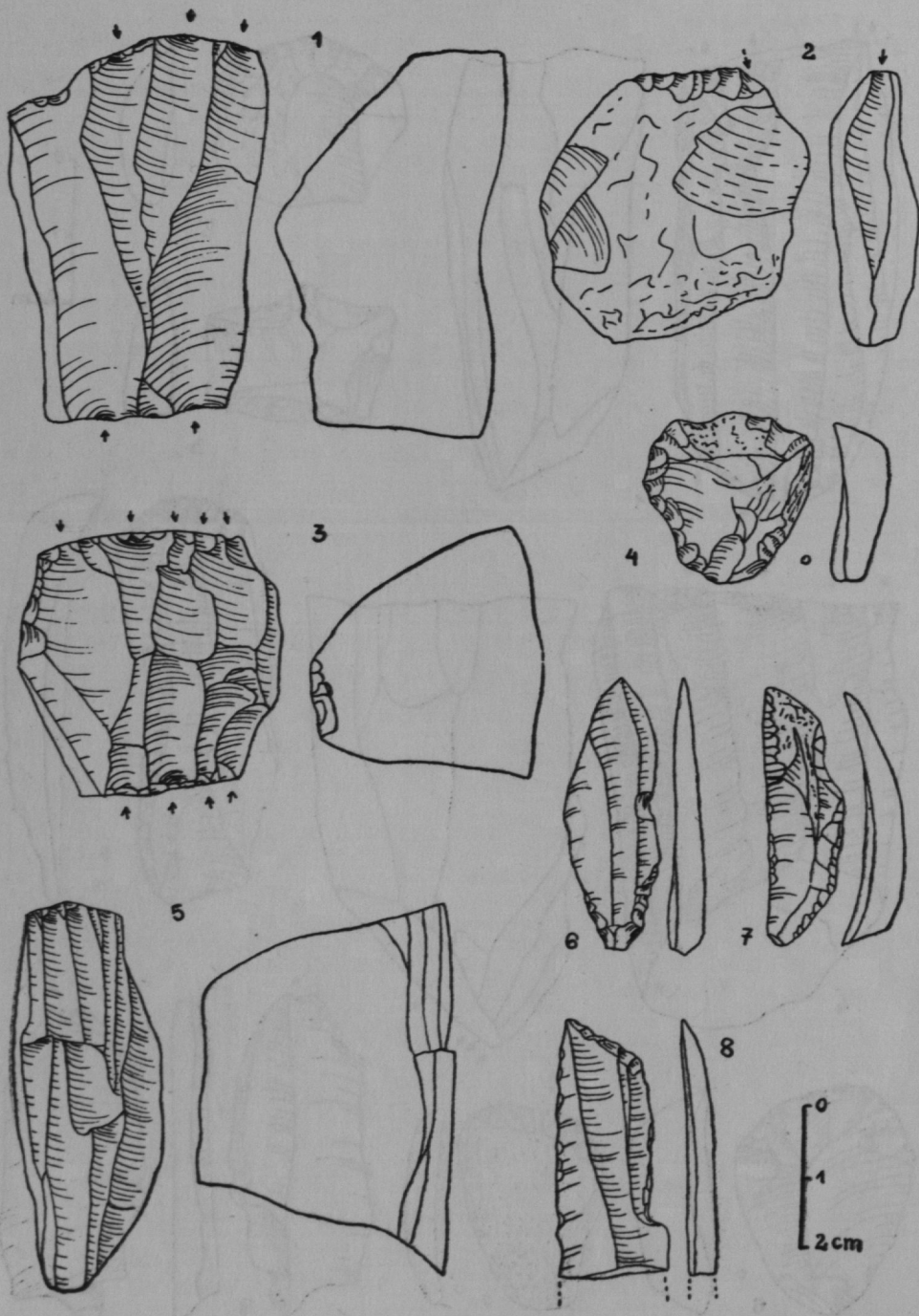

Tablica I

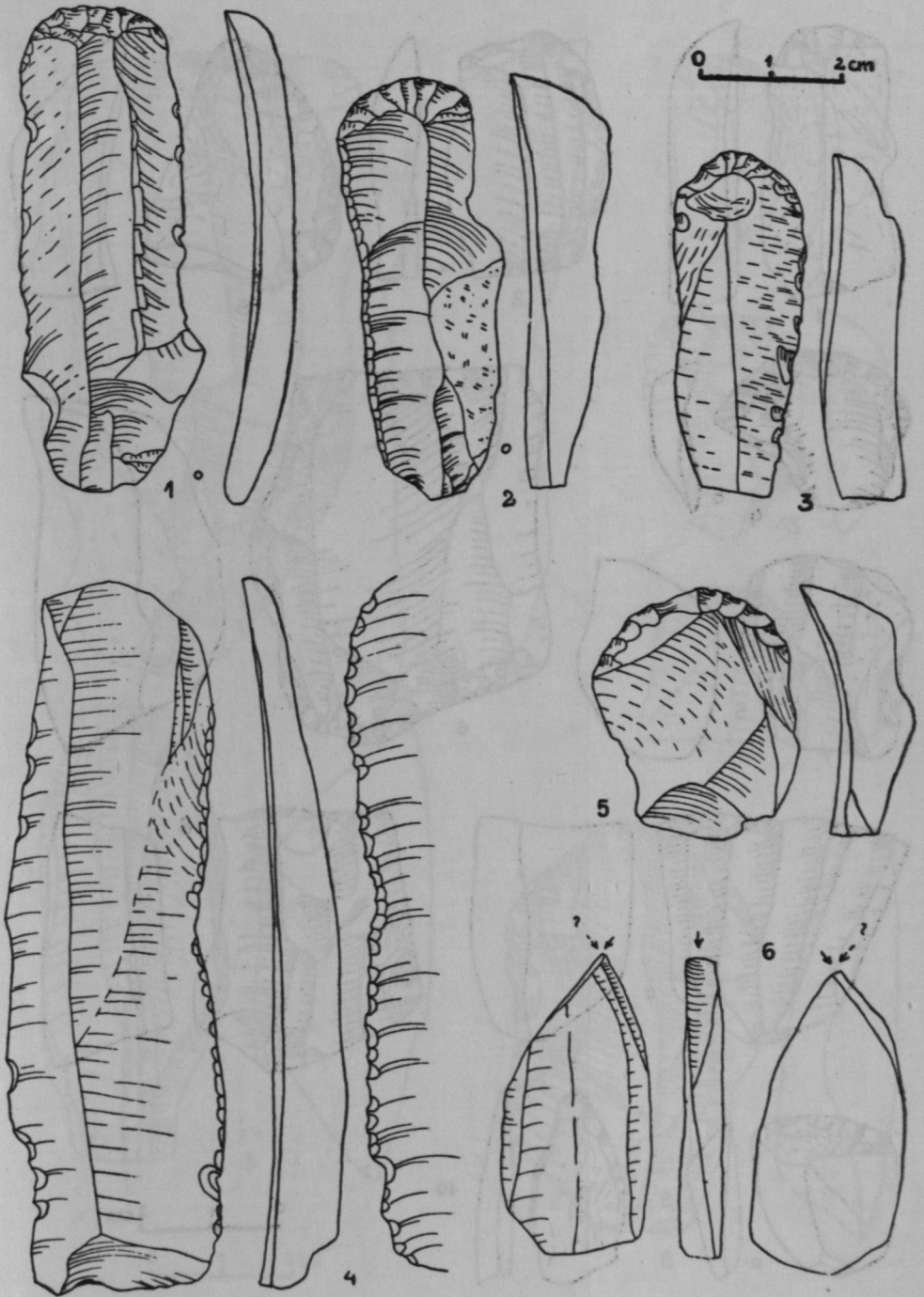
1 - 3 — Mierzynek 1 pow. Międzychód; 4 - 8 — Sieraków 1 pow. Międzychód

Tablica II

1 - 3 — Sieraków 1 pow. Międzychód; 4 - 5 — Tuchola 5 pow. Międzychód; 6 - 8 — Kotowo 1 pow. Nowy Tomyśl

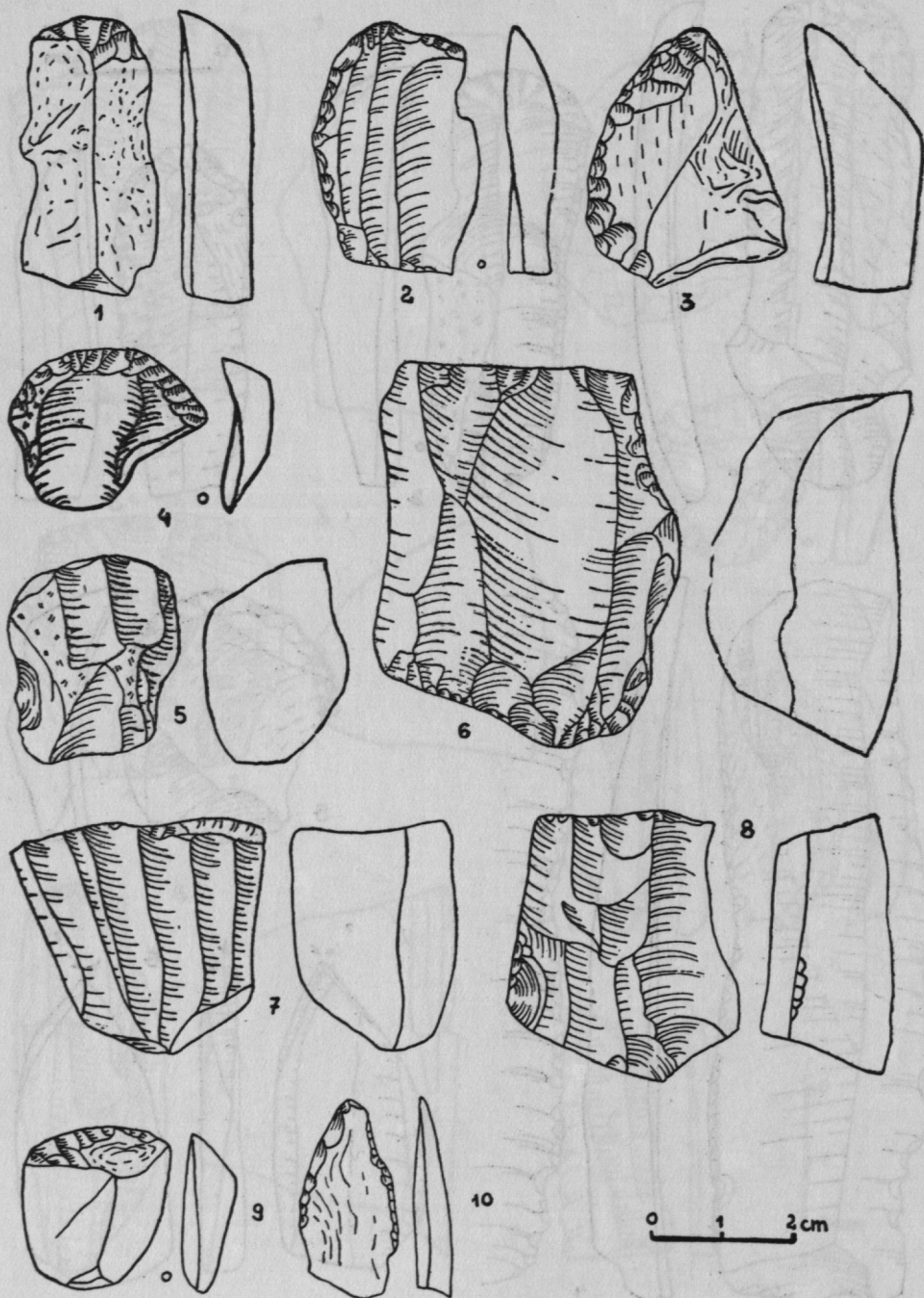
Tablica III

1 - 5 — Strzępiń 6 pow. Nowy Tomyśl; 6 — Budzieszewko 2 pow. Oborniki

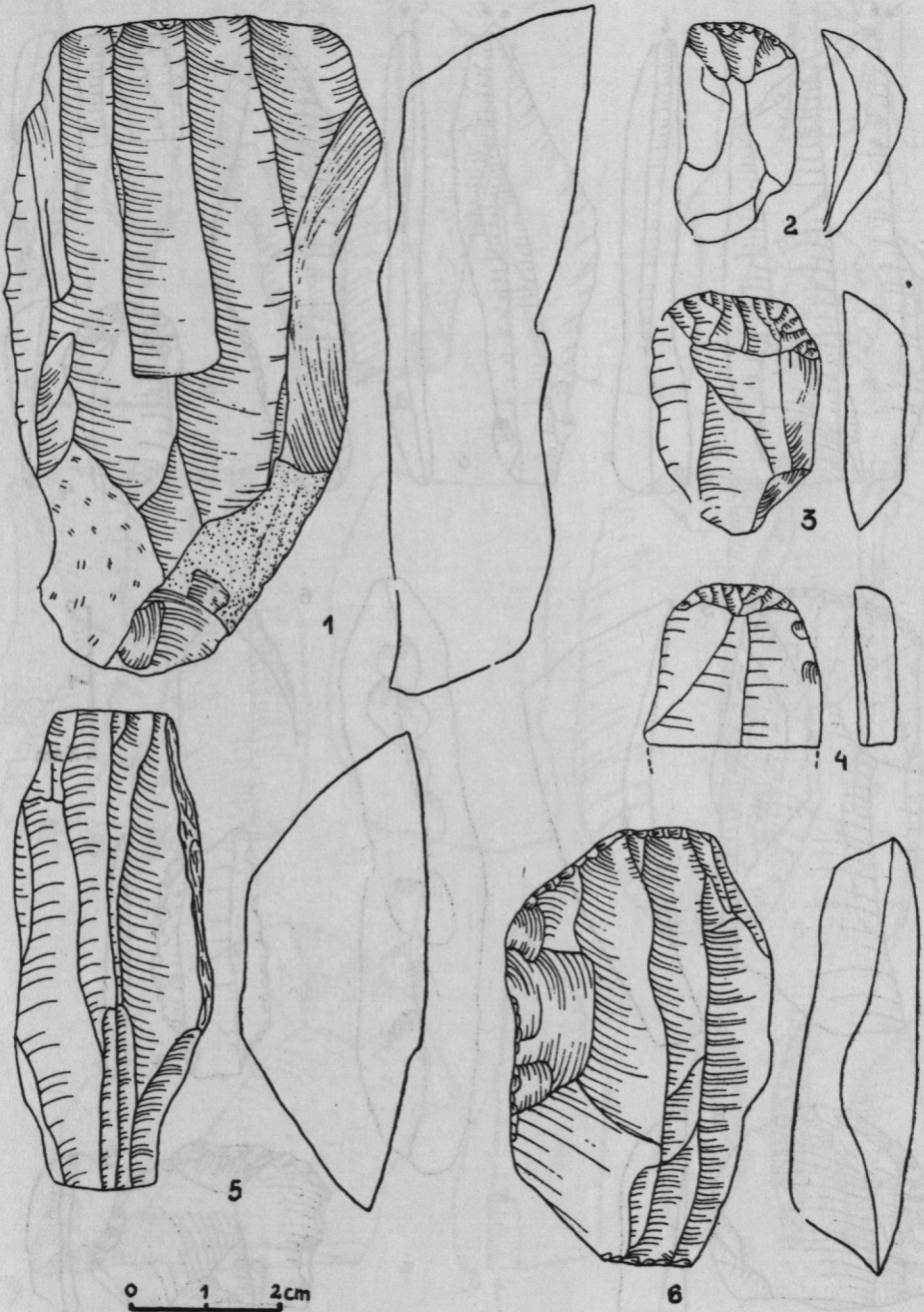

Tablica IV

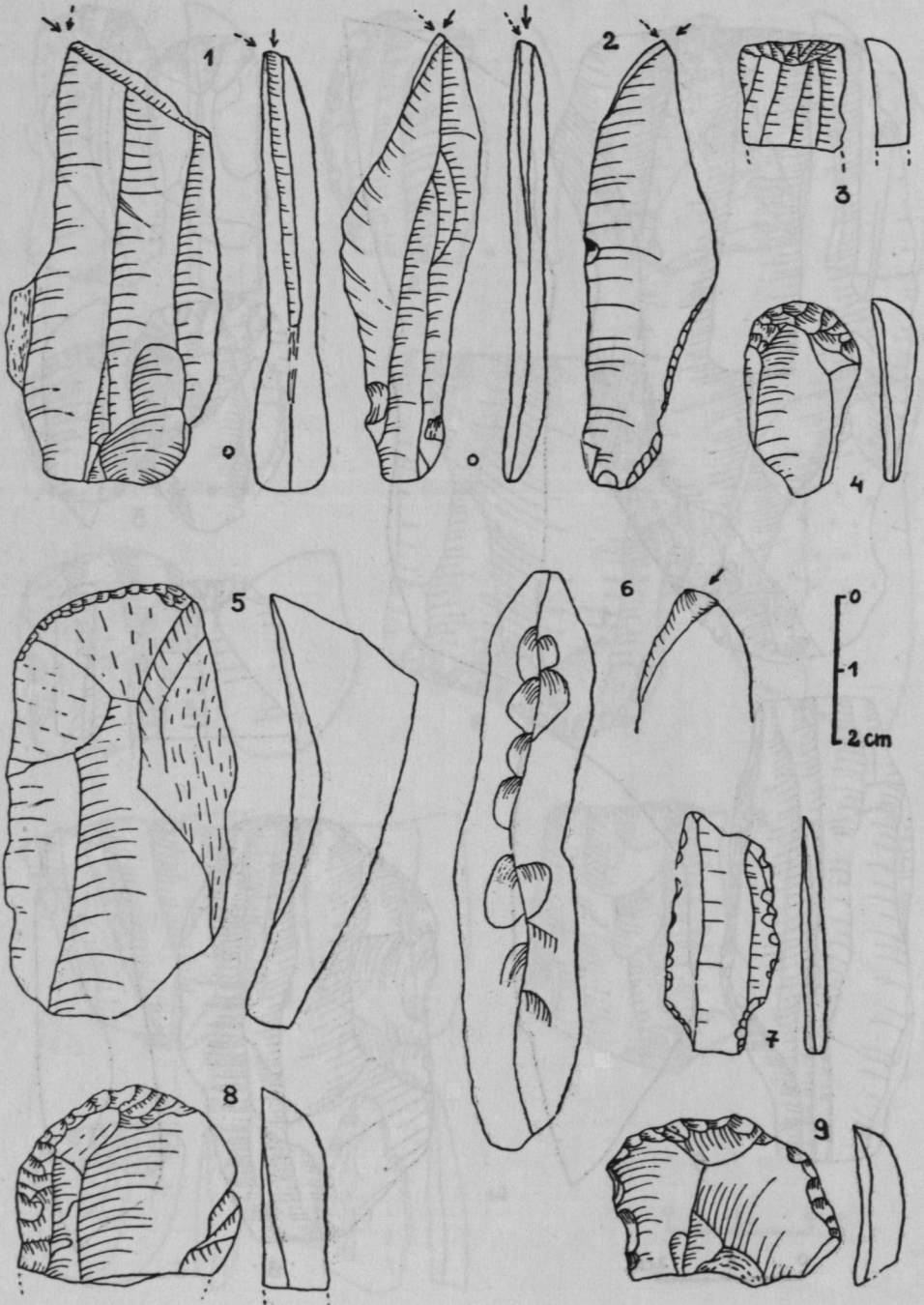
1 - 5 — Budziszewko 2 pow. Oborniki; 6 - 10 — Budziszewko „nad Jez. Rogozińskim”
pow. Oborniki

Tablica V

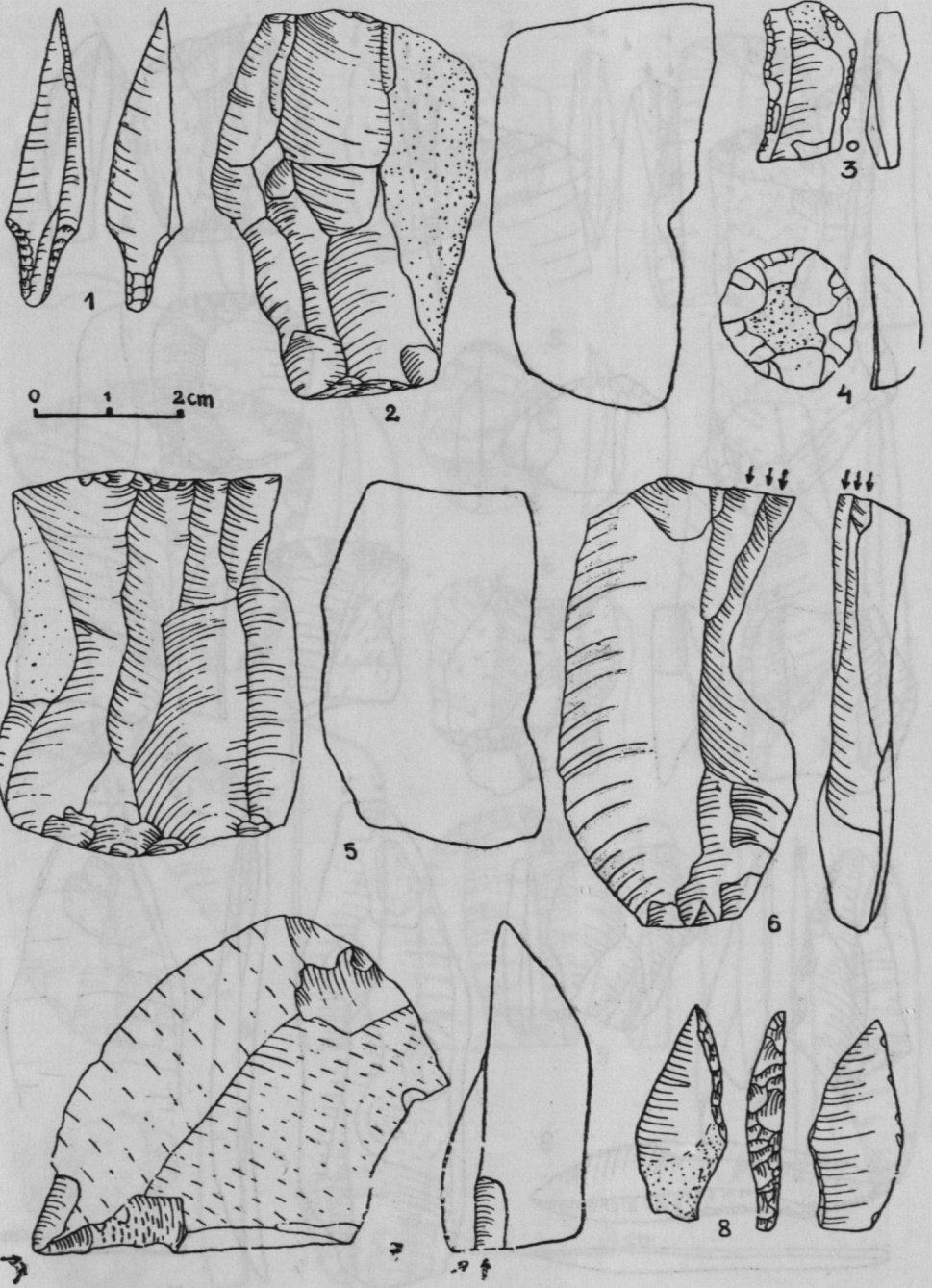
1 - 6 — Kowalewko 1 pow. Oborniki

Tablica VI

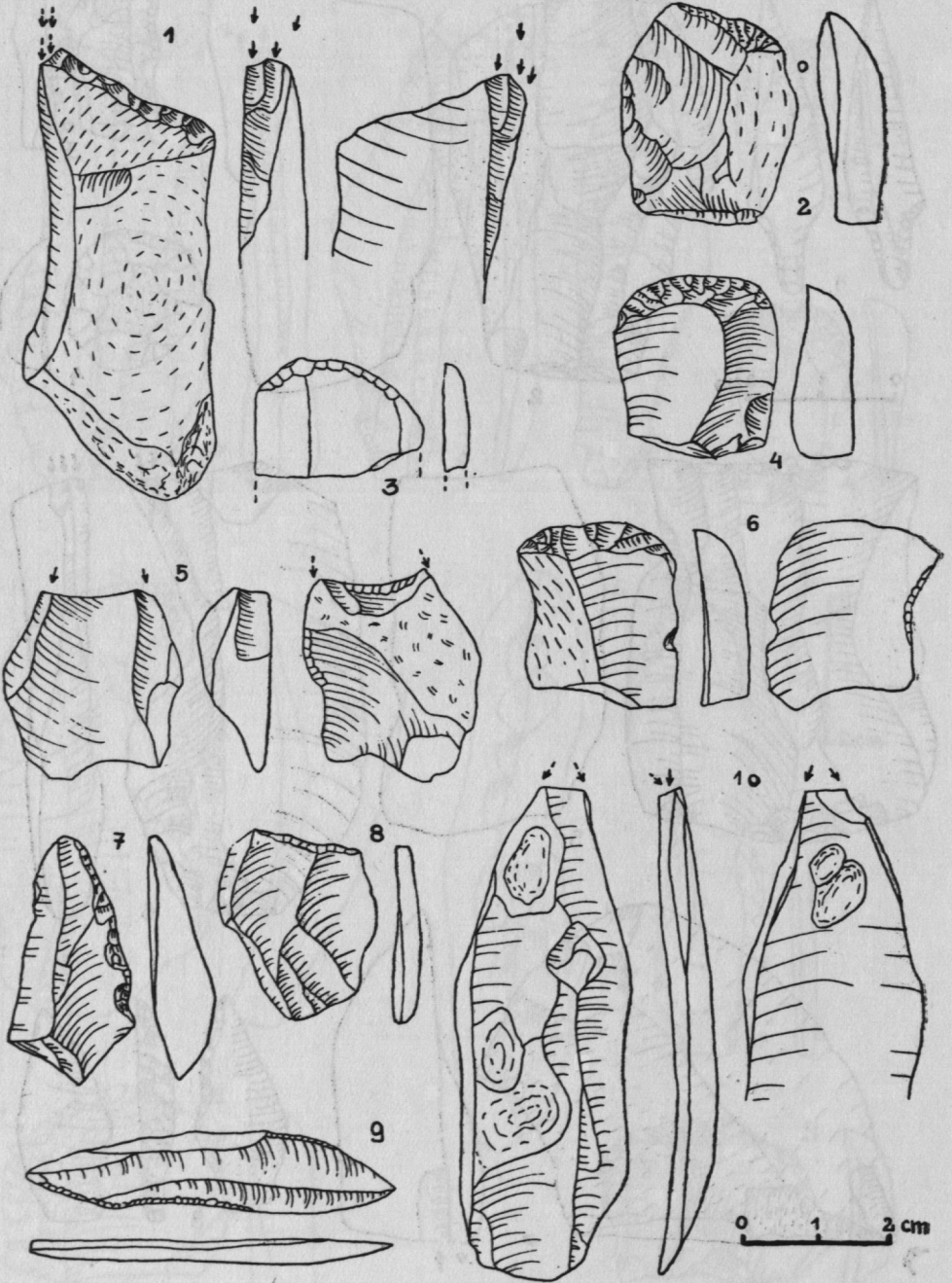
1 - 9 — Kowalewko 1 pow. Oborniki

Tablica VII

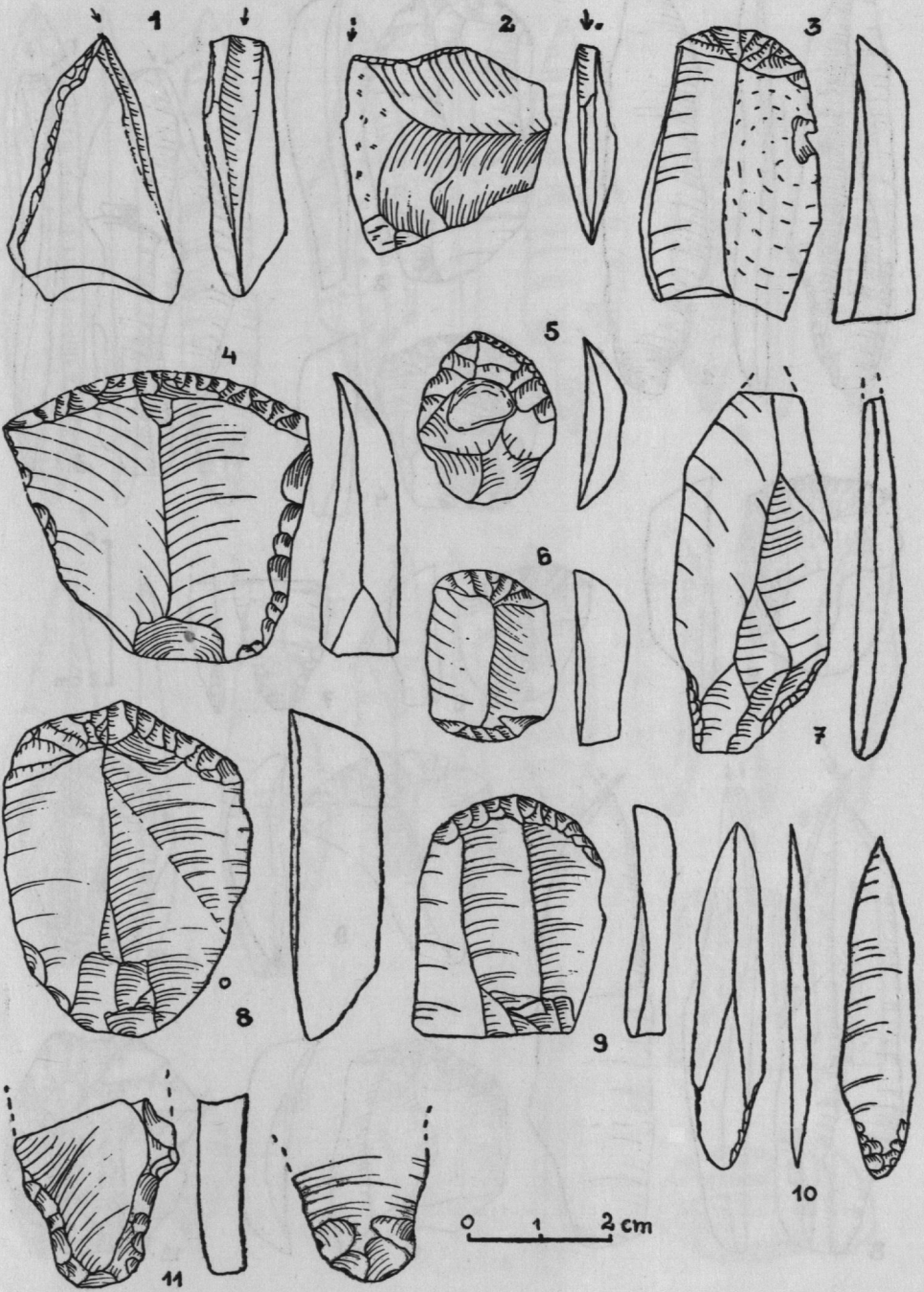
1 — Kowanówko 2 pow. Oborniki; 2 — Kowanówko 4 pow. Oborniki; 3 - 8 — Mściszewo 3 pow. Oborniki

Tablica VIII

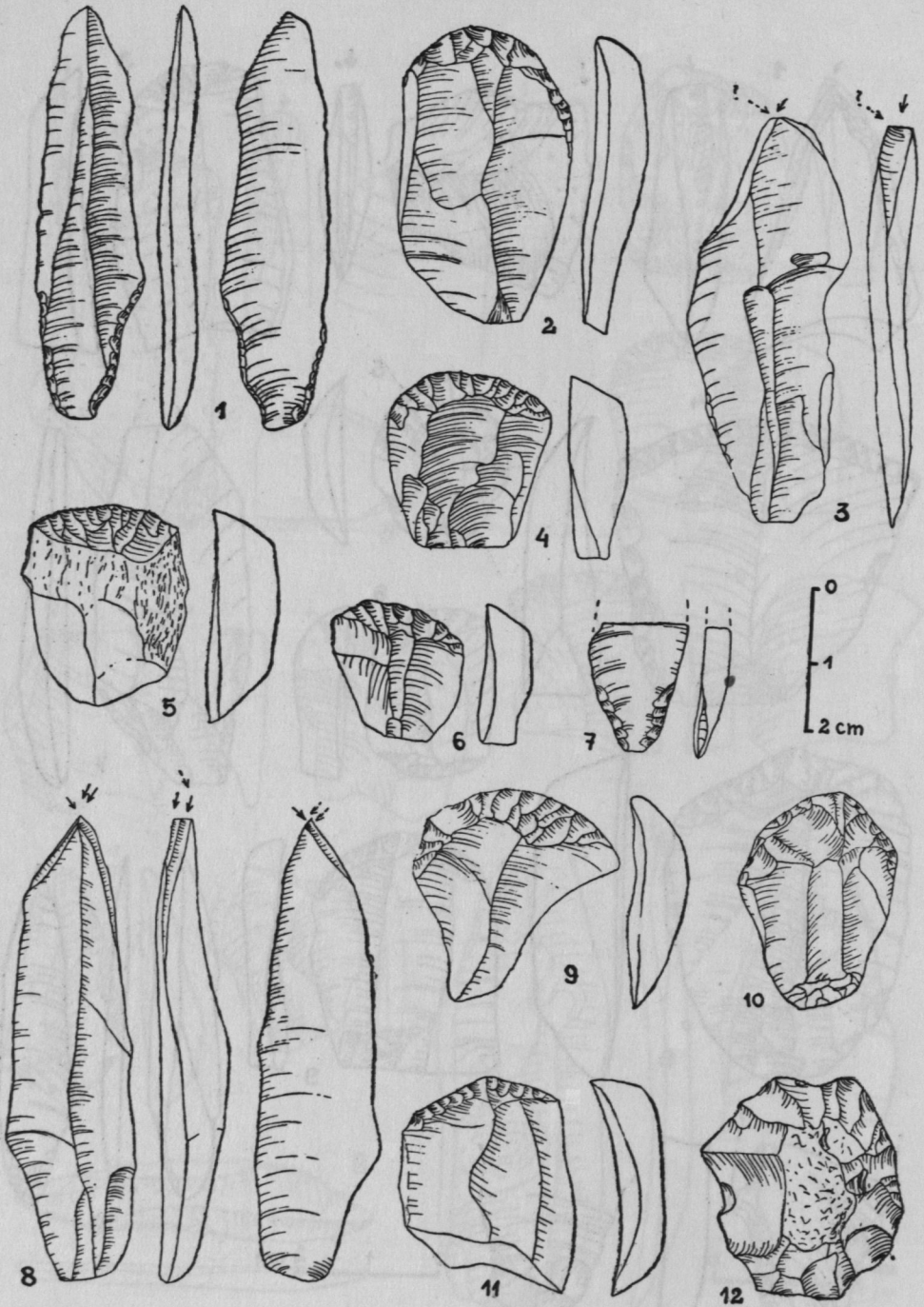
1 - 9 — Mściszewo 3 pow. Oborniki; 10 — Potrzebno 5 pow. Wągrowiec

Tablica IX

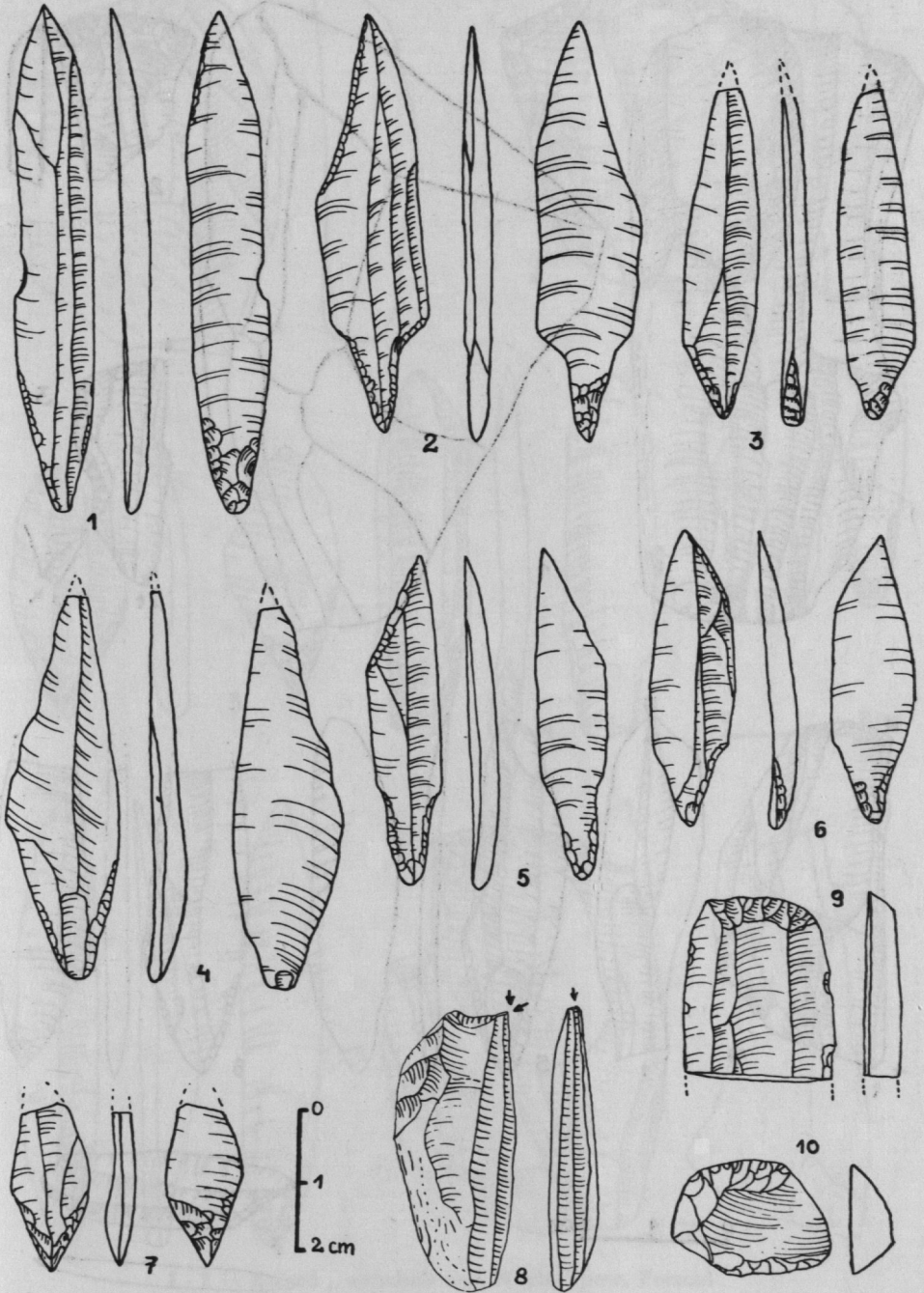
1 - 7 — Potrzeznowo 5 pow. Wągrowiec; 8 - 11 — Zielątkowo 4 pow. Poznań

Tablica X

1 - 2 — Biskupice 2 pow. Poznań; 3 - 5 — Czapury 3 pow. Poznań; 6 - 7 — Czapury 11 pow. Poznań; 8 - 12 — Kraplewo ? pow. Poznań

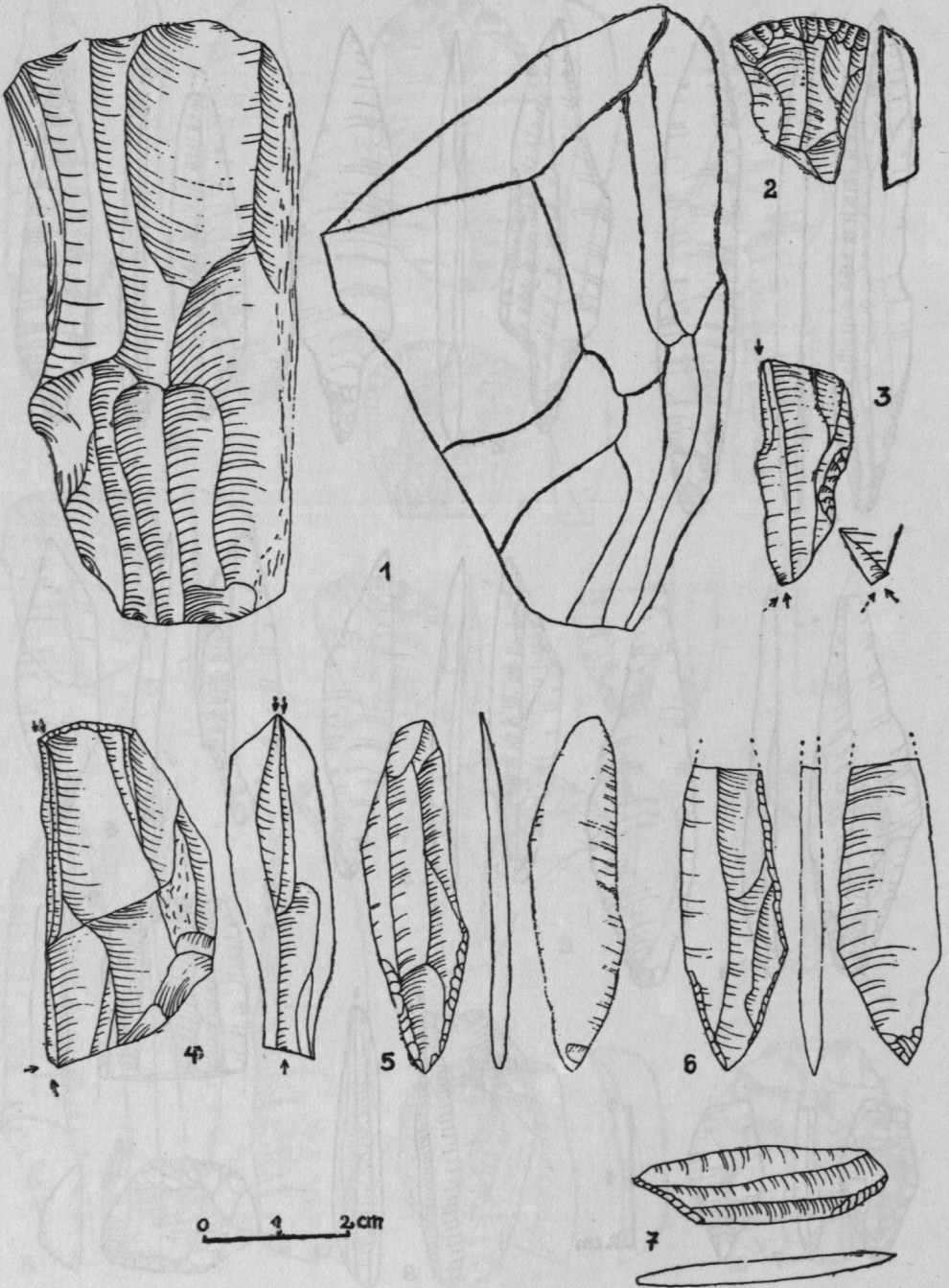
Tablica XI

1 - 7 — Lasek 1 pow. Poznań; 8 - 10 — Luboń 1b pow. Poznań

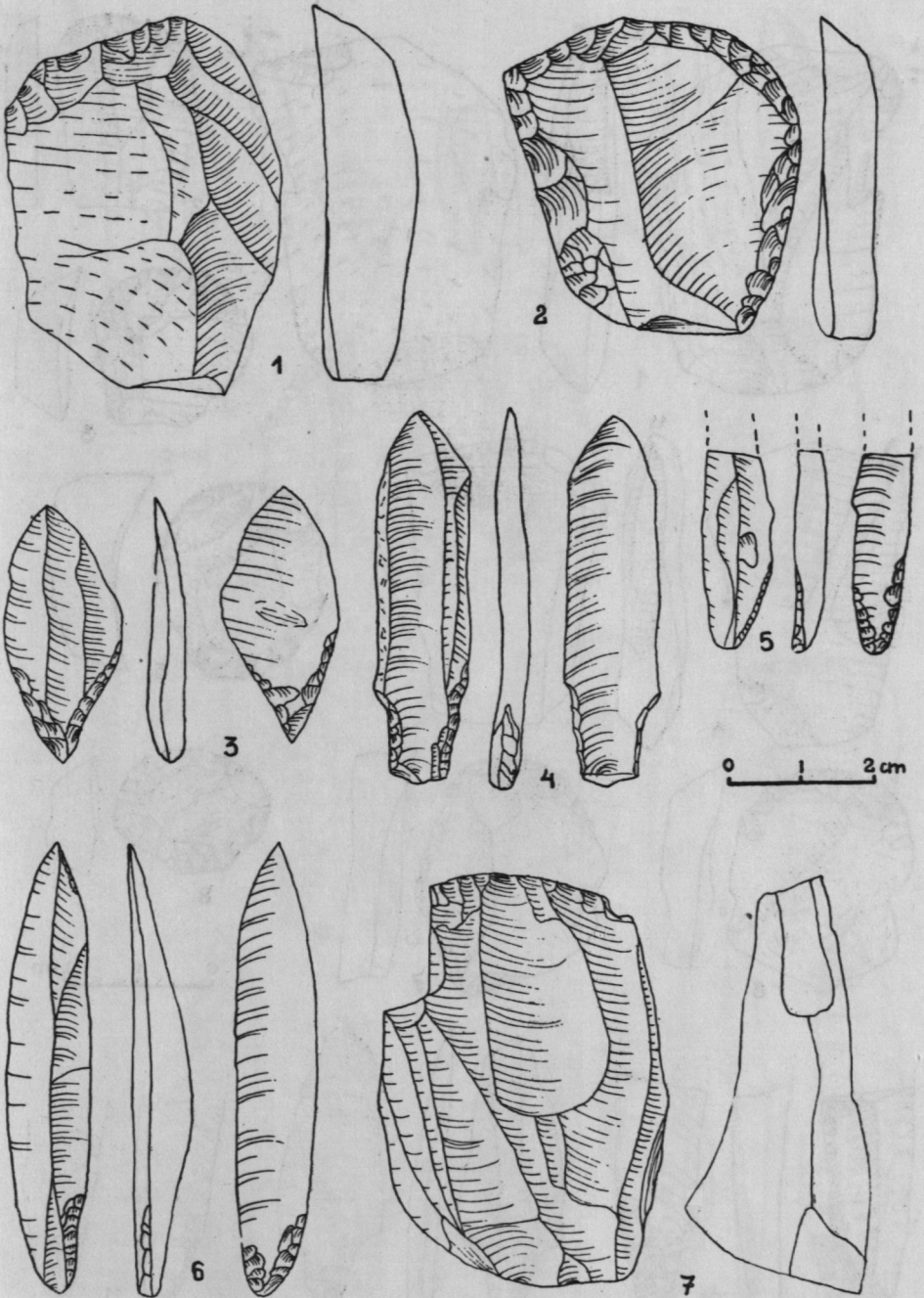

Tablica XII

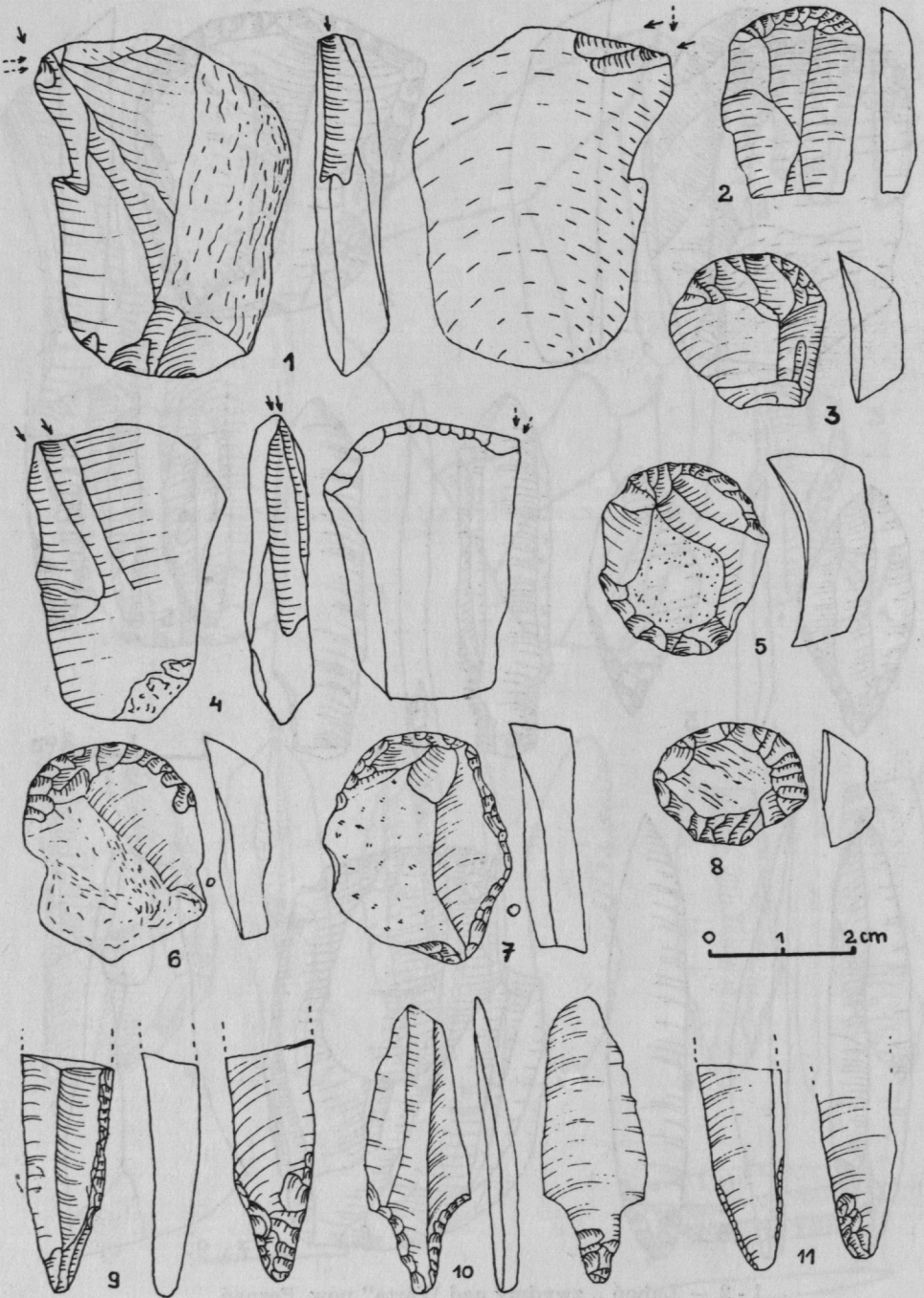
1 - 7 — Luboń „z wydmy nad Wartą” pow. Poznań

Tablica XIII

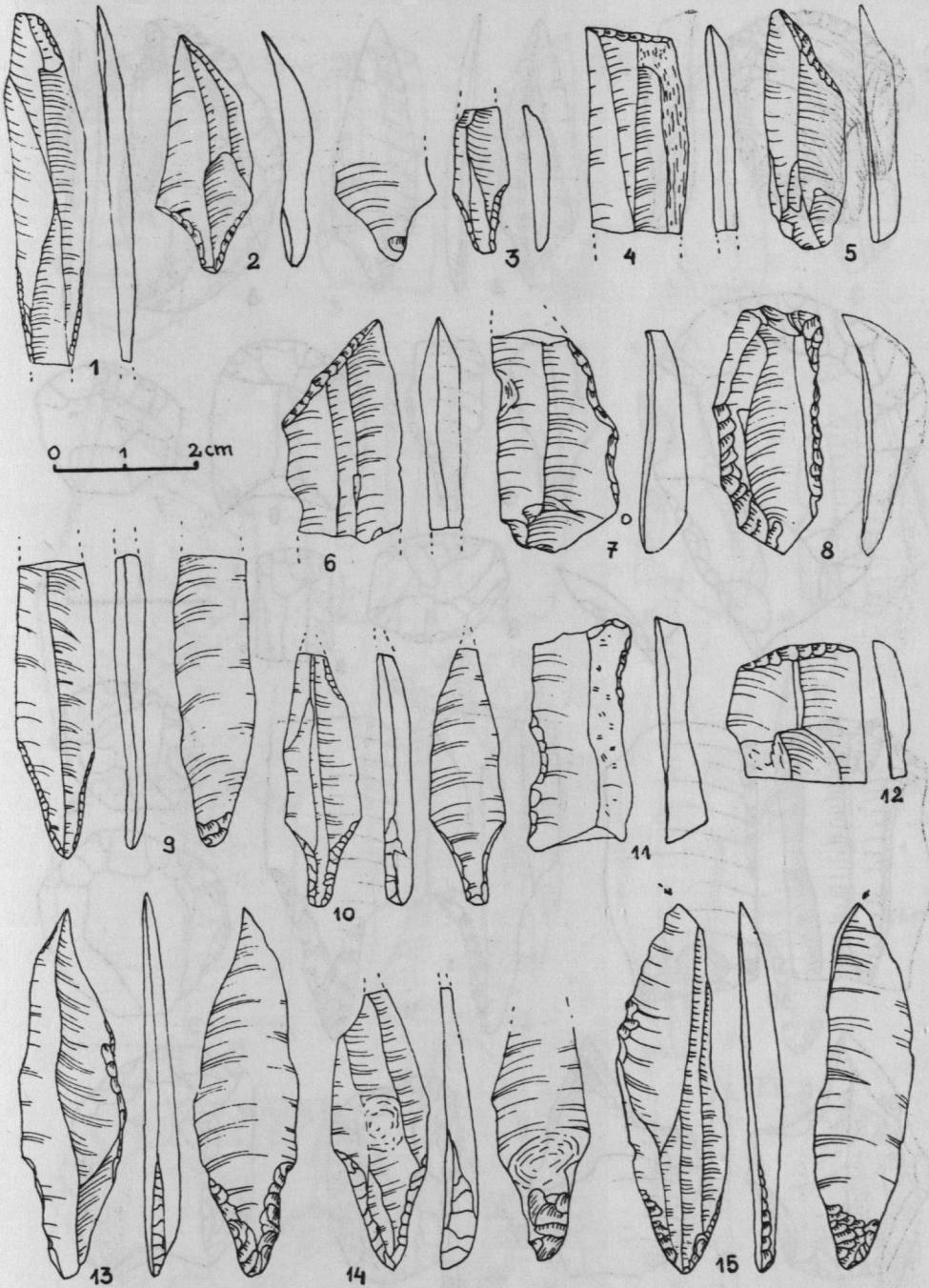
1 - 2 - Luboń „zwydmy nad Wartą” pow. Poznań
 3 - Poznań-Główna; 4 - Poznań-Komandoria 1a; 5 - Uzarzewo I pow. Poznań;
 6 - Poznań-Górna Wilda; 7 - Mosina 10 pow. Poznań

Tablica XIV

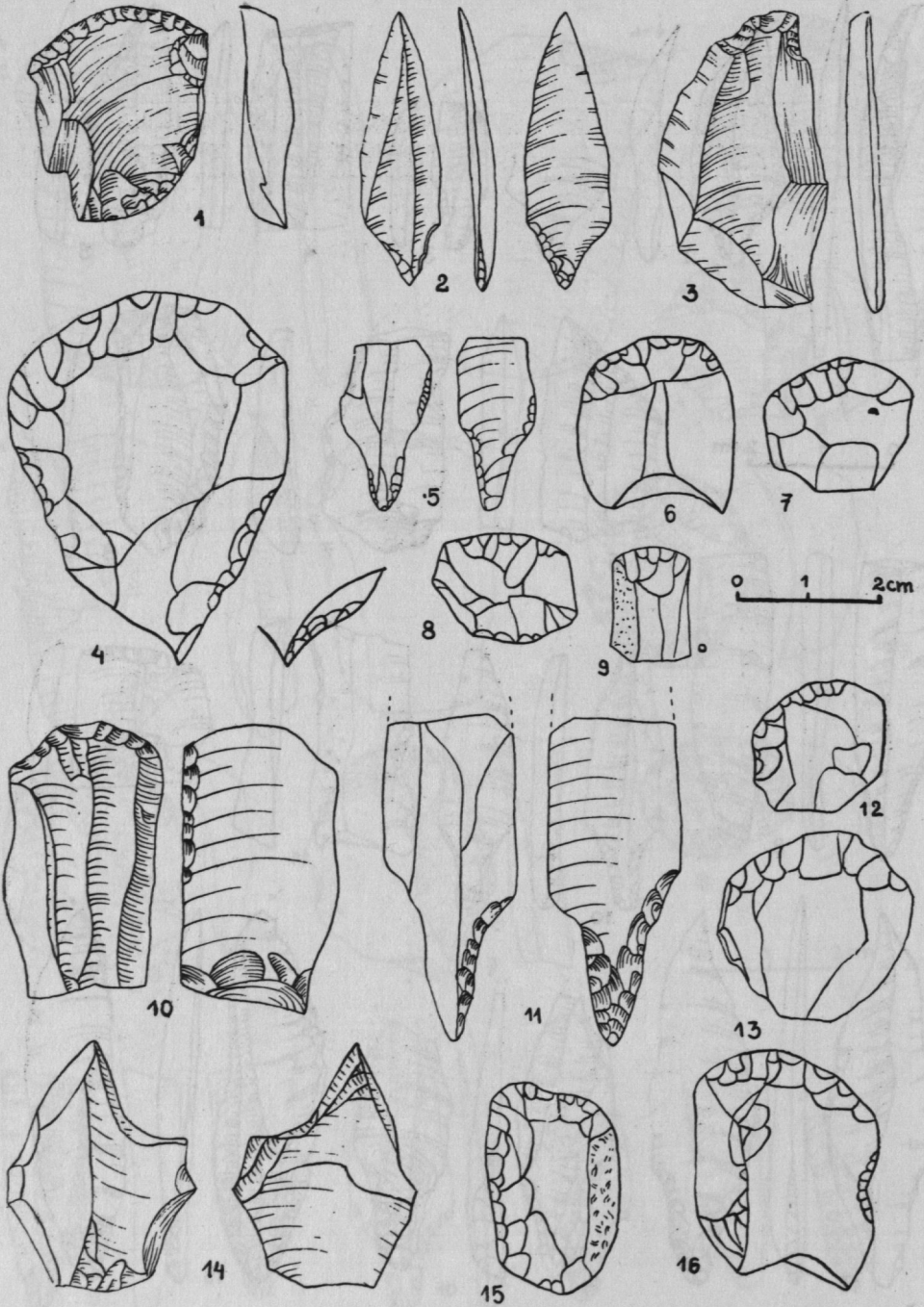
1 - 11 — Mosina 10 pow. Poznań

Tablica XV

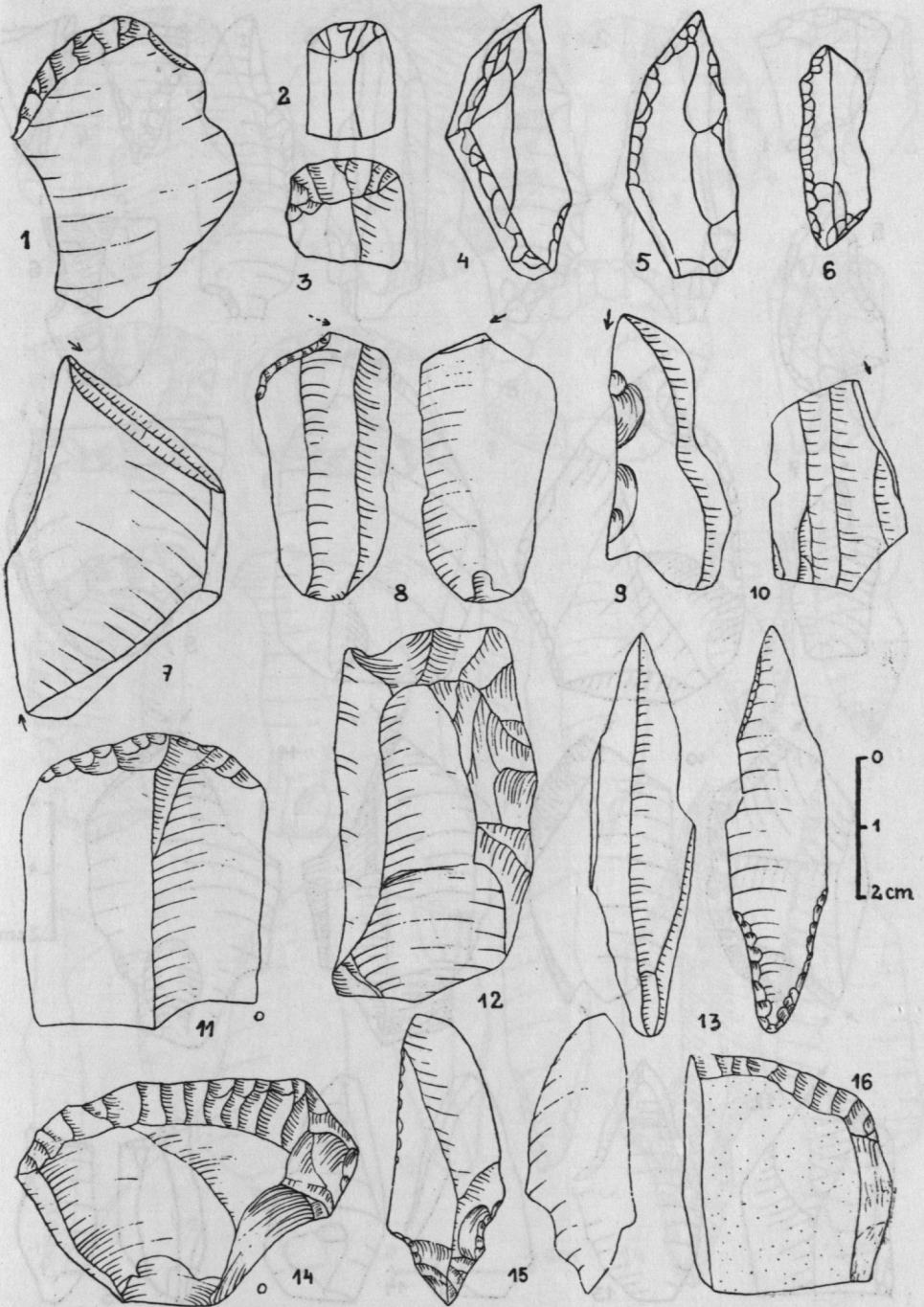
1 - 8, 11 - 12 — Mosina 10 pow. Poznań; 9 — Niwka 2 skup. 5 pow. Poznań; 10, 13 — Niwka ?
pow. Poznań; 14 — Sasinowo 2 pow. Poznań; 15 — Pięzkowo 3 pow. Środa

Tablica XVI

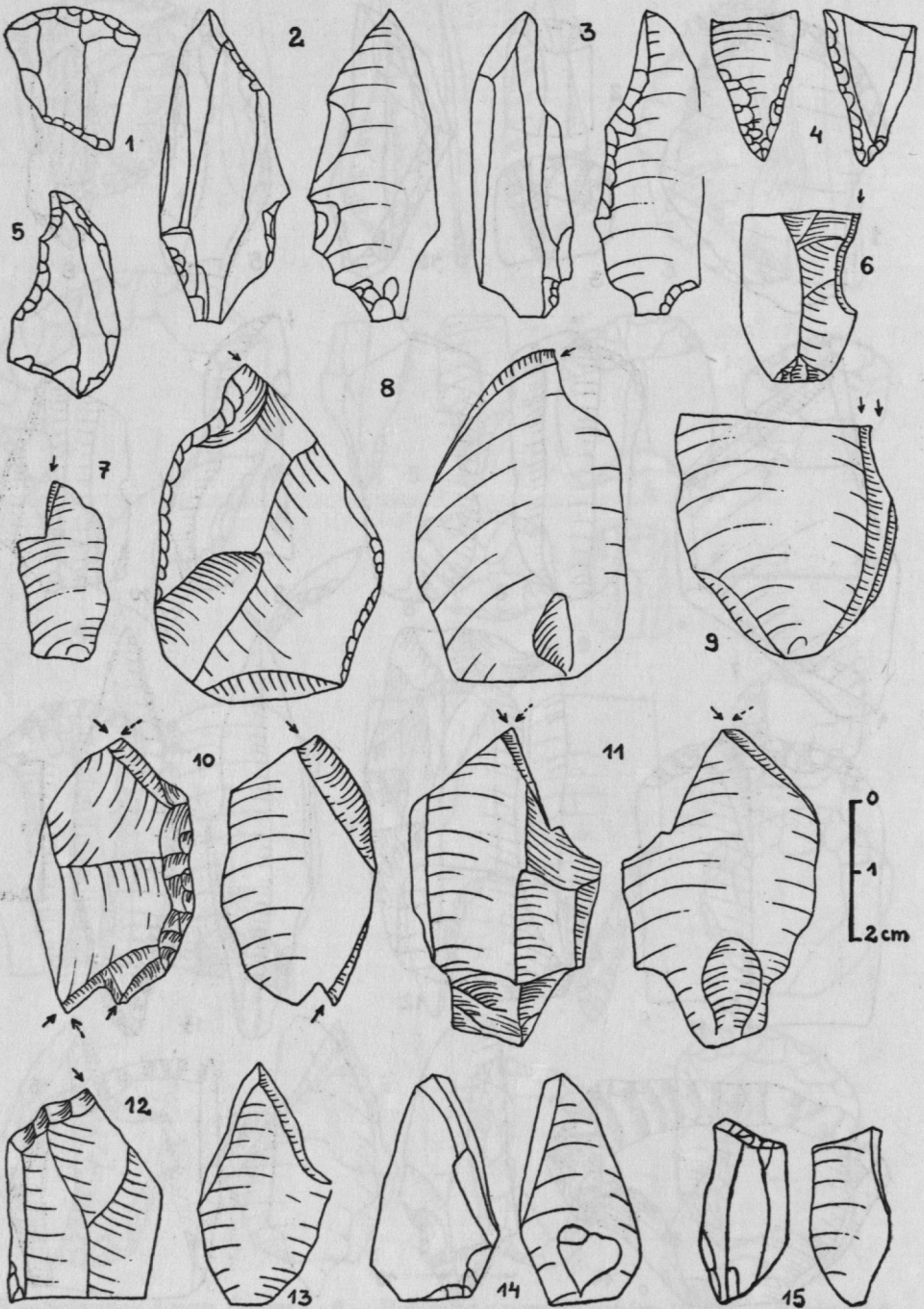
1 - 3 — Sulęcinek A pow. Środa; 4 - 9 — Babimost a pow. Sulechów; 10 - 11 — Babimost 6 pow. Sulechów; 12 - 16 — Babimost c pow. Sulechów

Tablica XVII

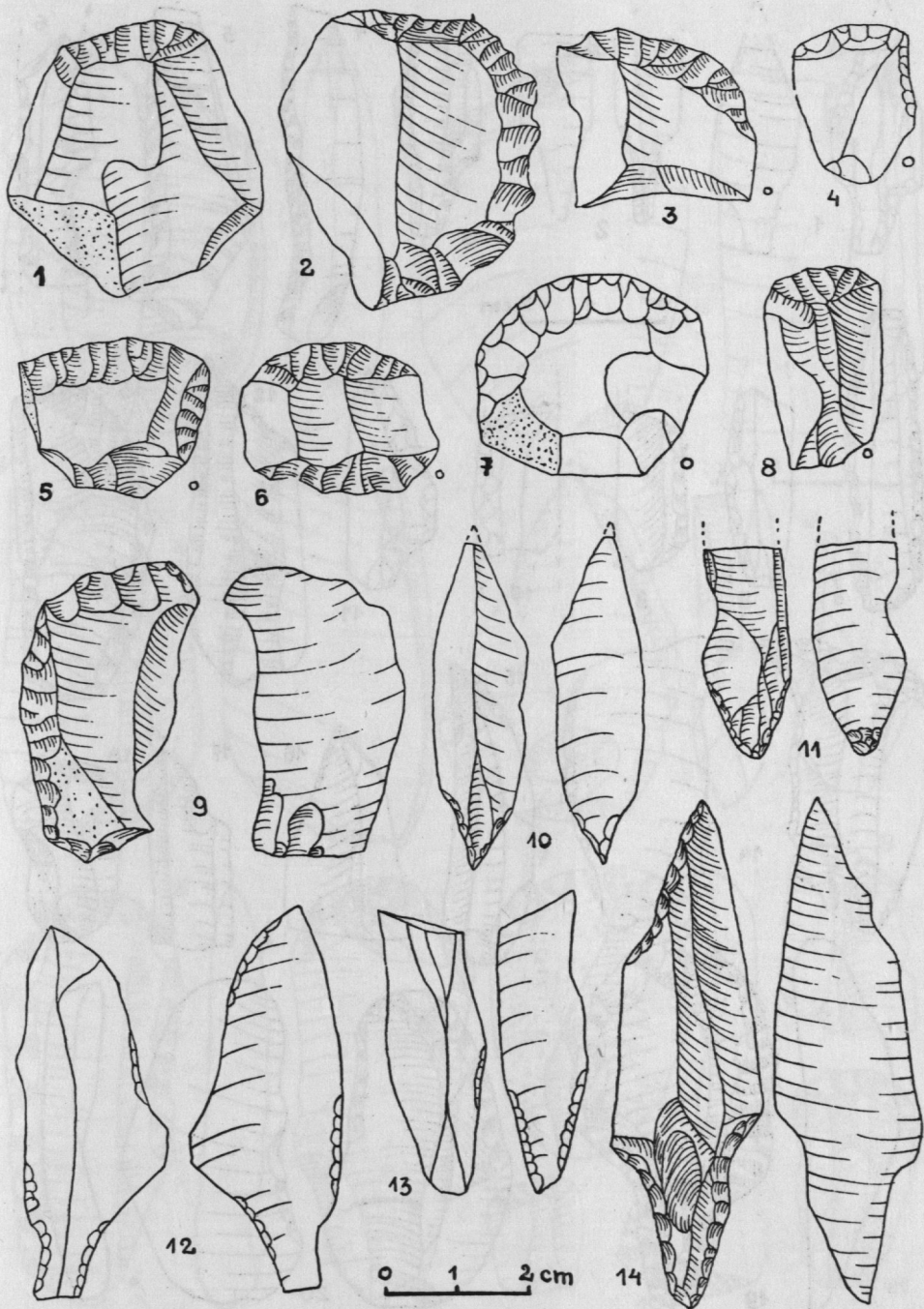
1 - 6 — Babimost c pow. Sulechów; 7 - 16 — Babimost d pow. Sulechów

Tablica XVIII

1 - 4 — Babimost e pow. Sulechów; 7 - 15 — Kargowa b pow. Sulechów

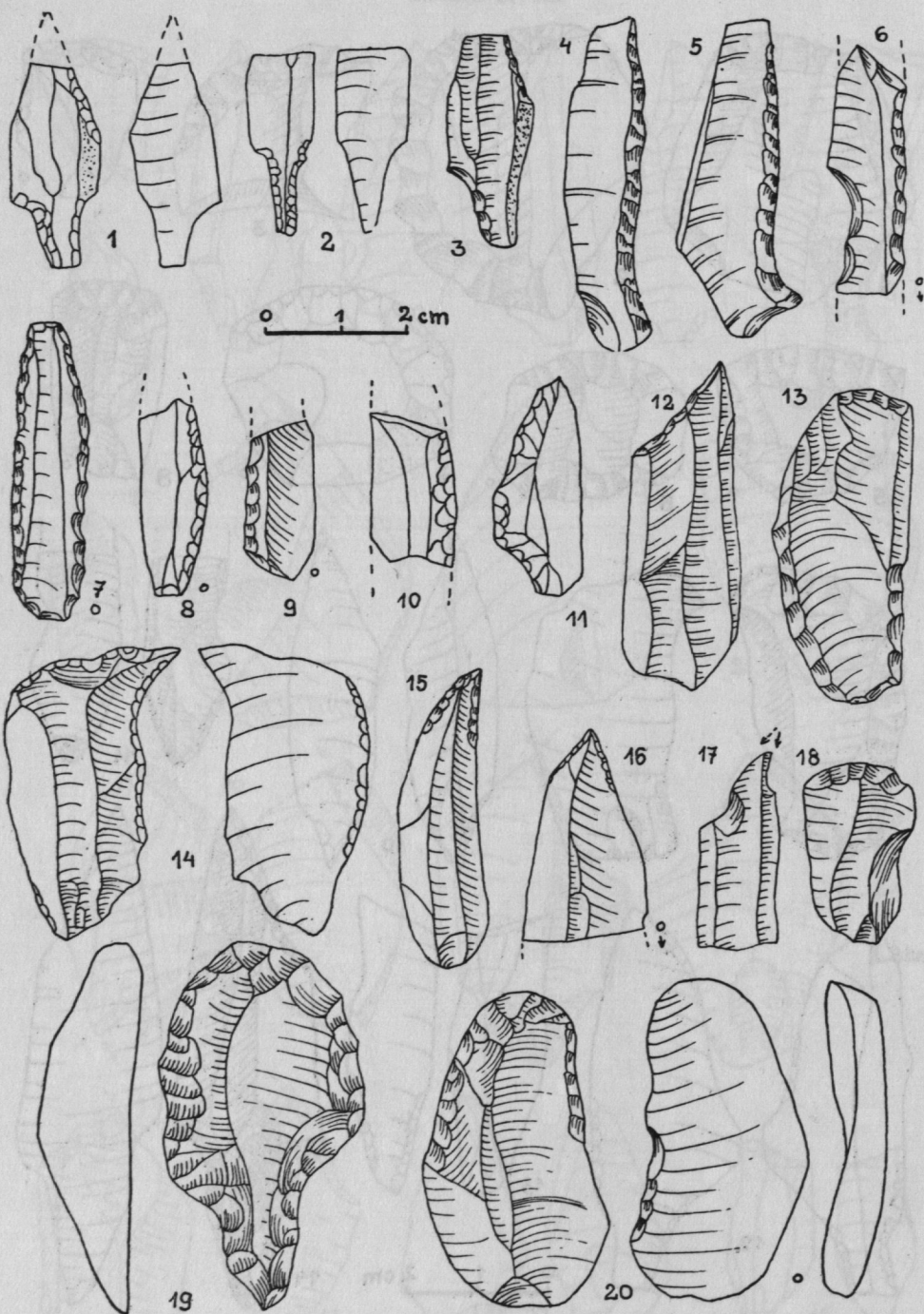
Tablica XIX

1 - 14 — Kargowa b pow. Sulechów

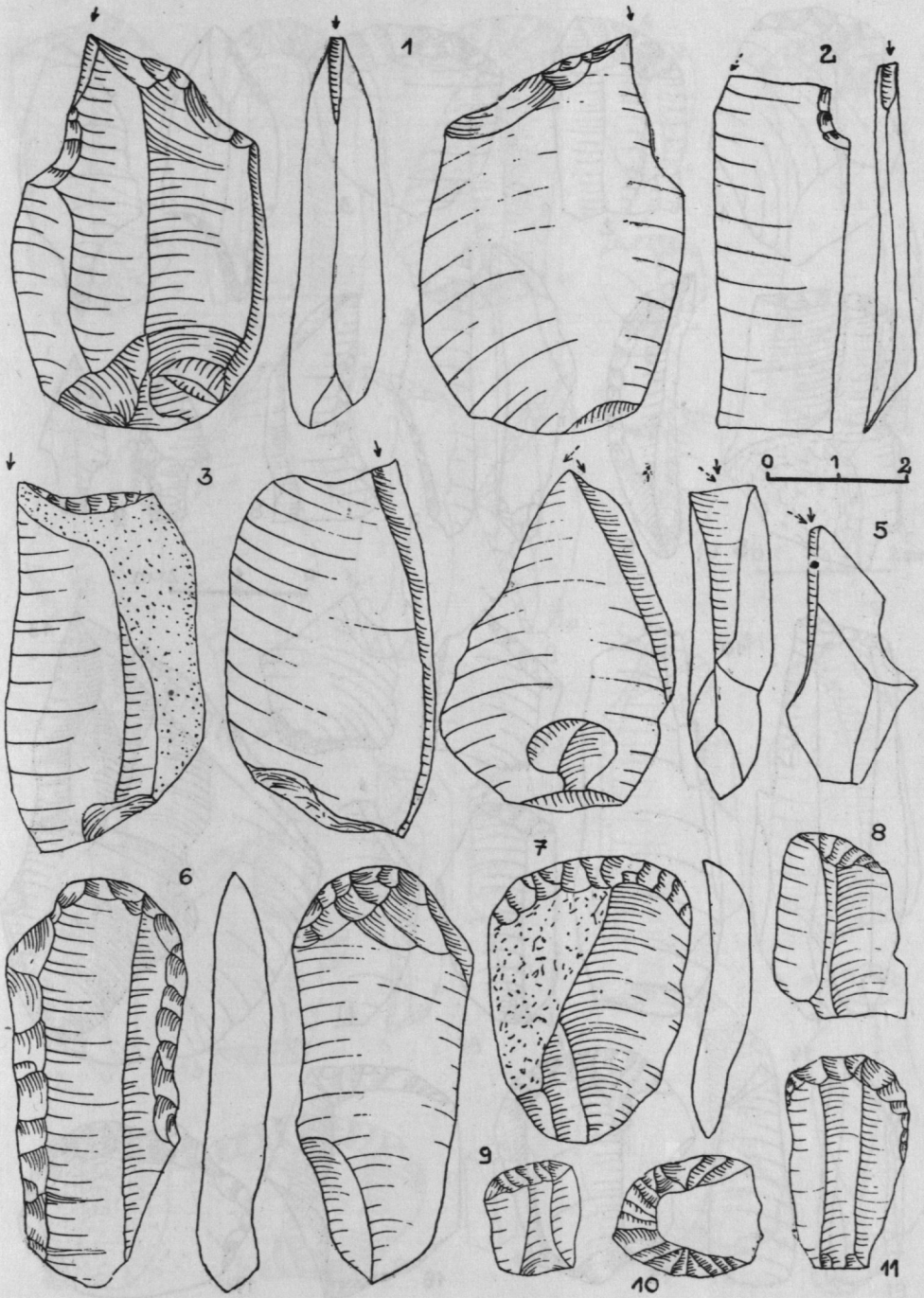

Tablica XX

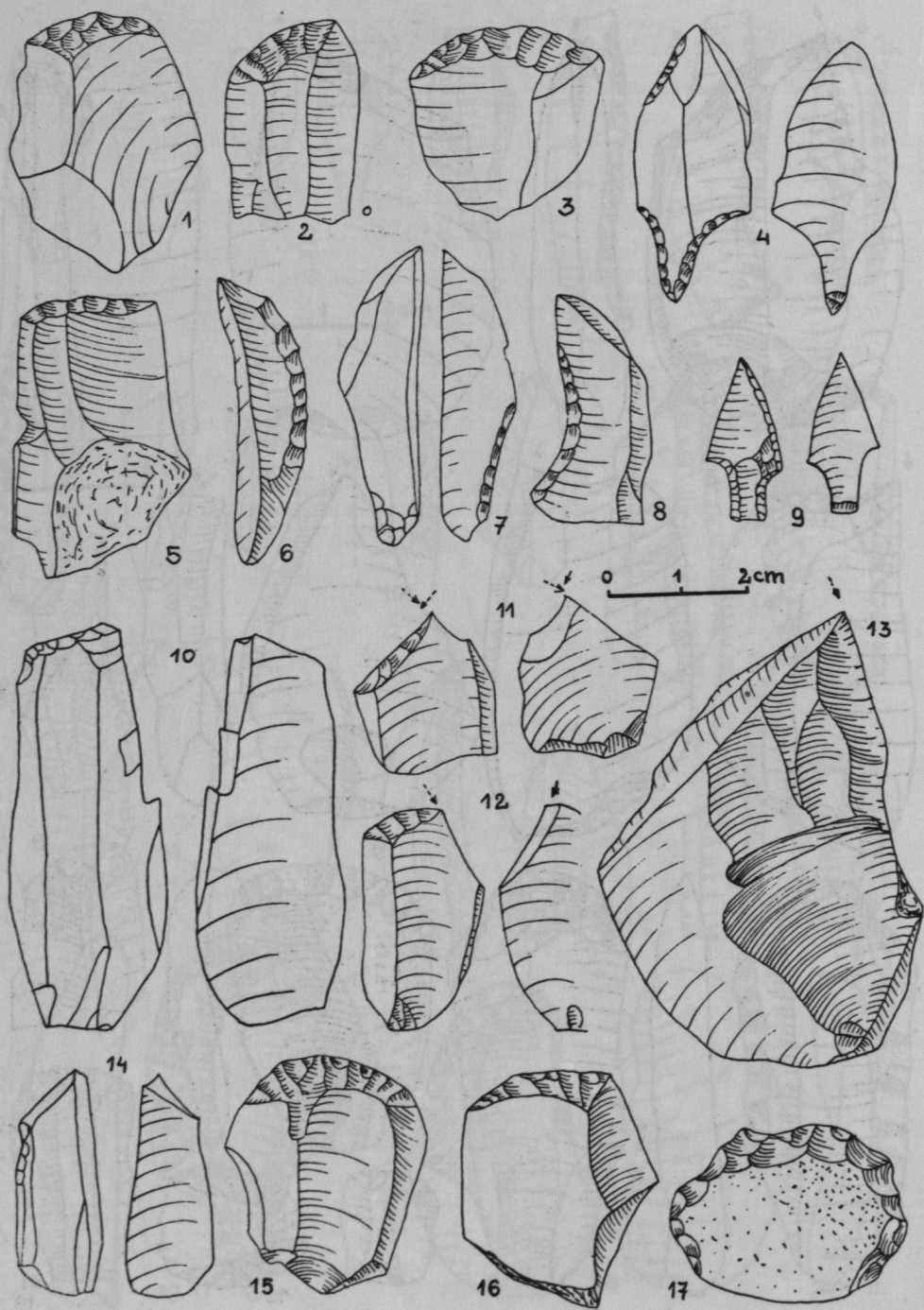
1 - 16 — Kargowa b pow. Sulechów; 17 - 20 — Kargowa c pow. Sulechów

Tablica XXI

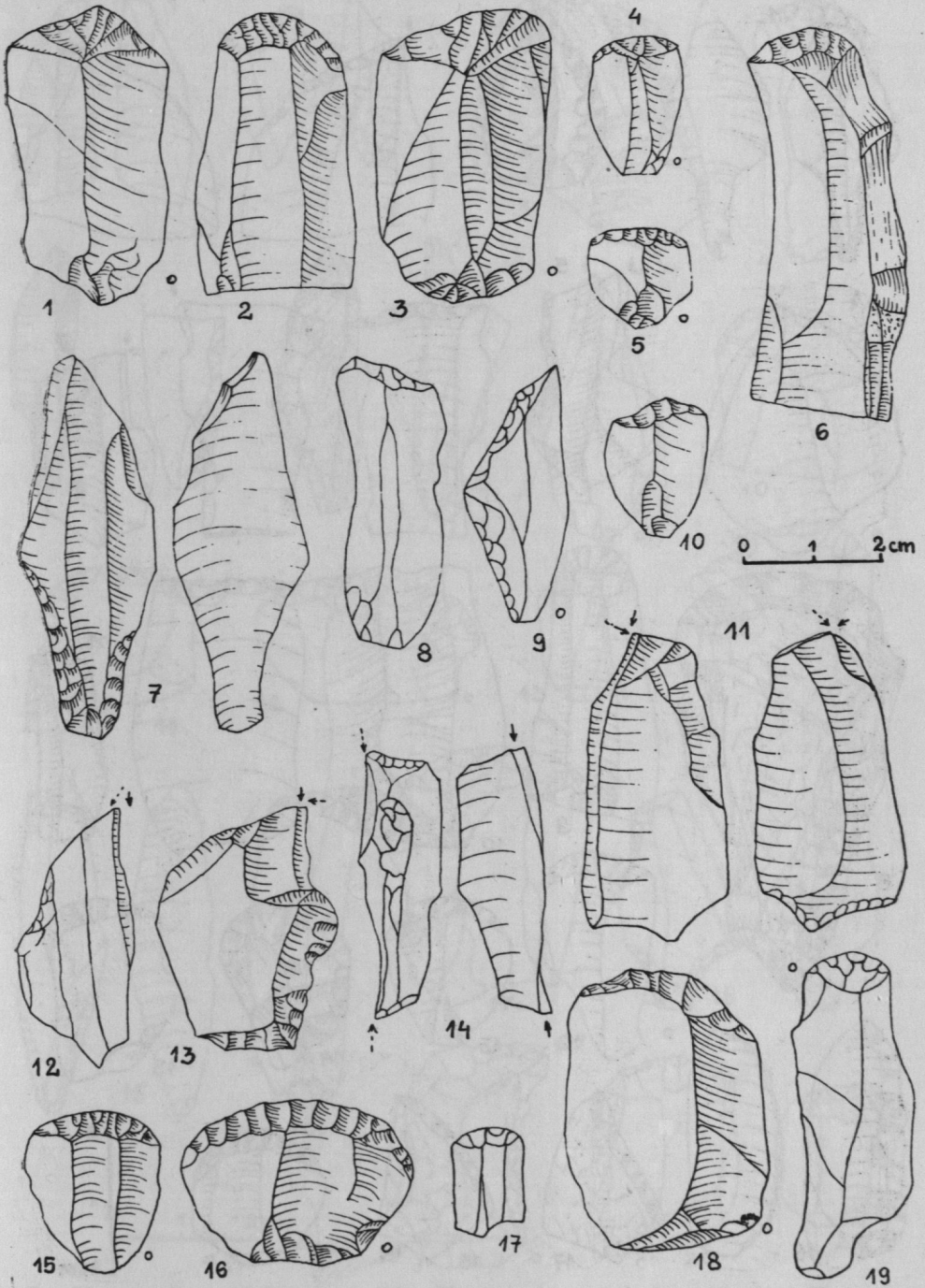
1 - 11 — Kargowa d pow. Sulechów

Tablica XXII

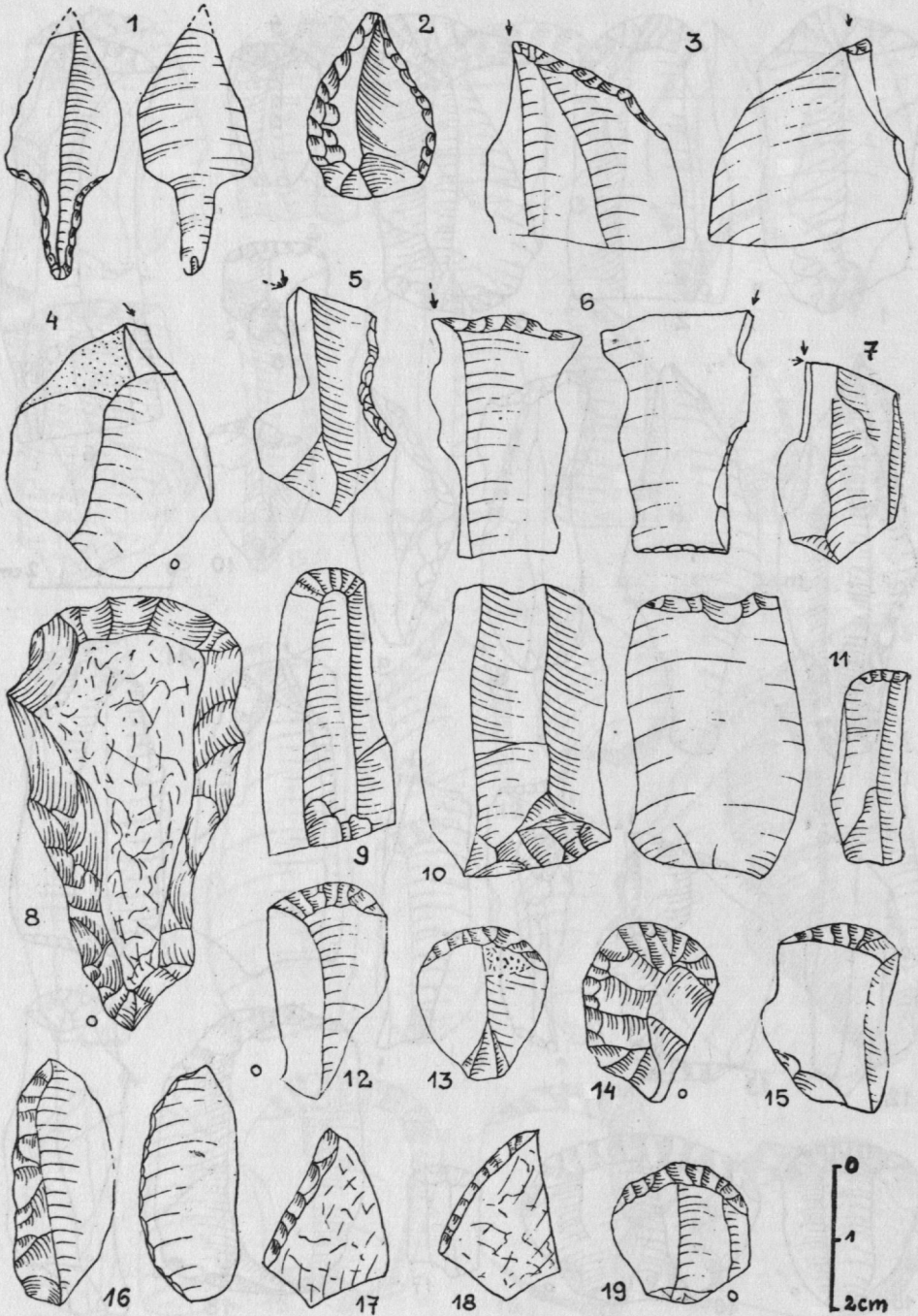
1 - 9 — Kargowa d pow. Sulechów; 10 - 17 — Kargowa e pow. Sulechów

Tablica XXIII

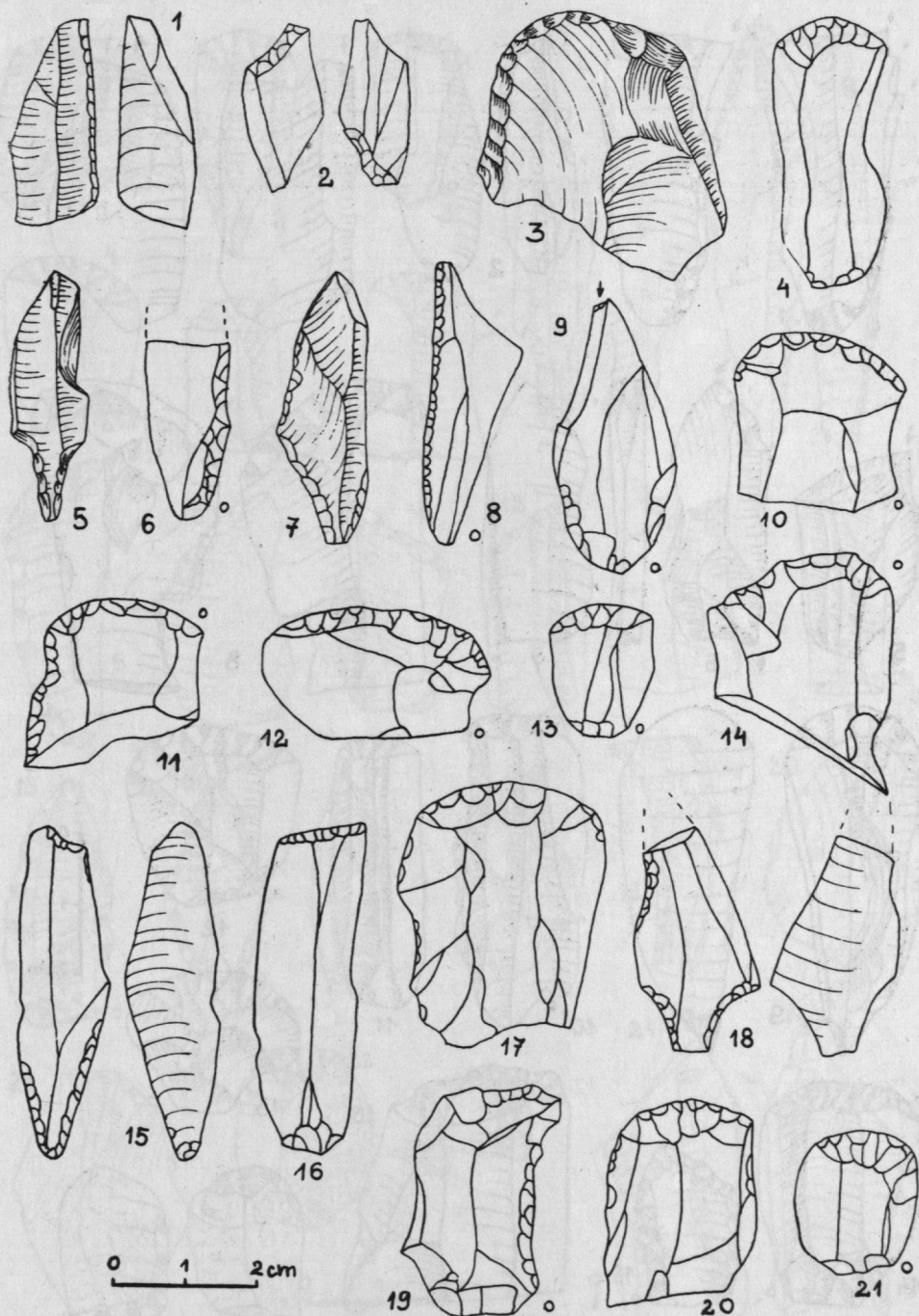
1 - 10 — Kargowa e pow. Sulechów; 11 - 19 — Kargowa f pow. Sulechów

Tablica XXIV

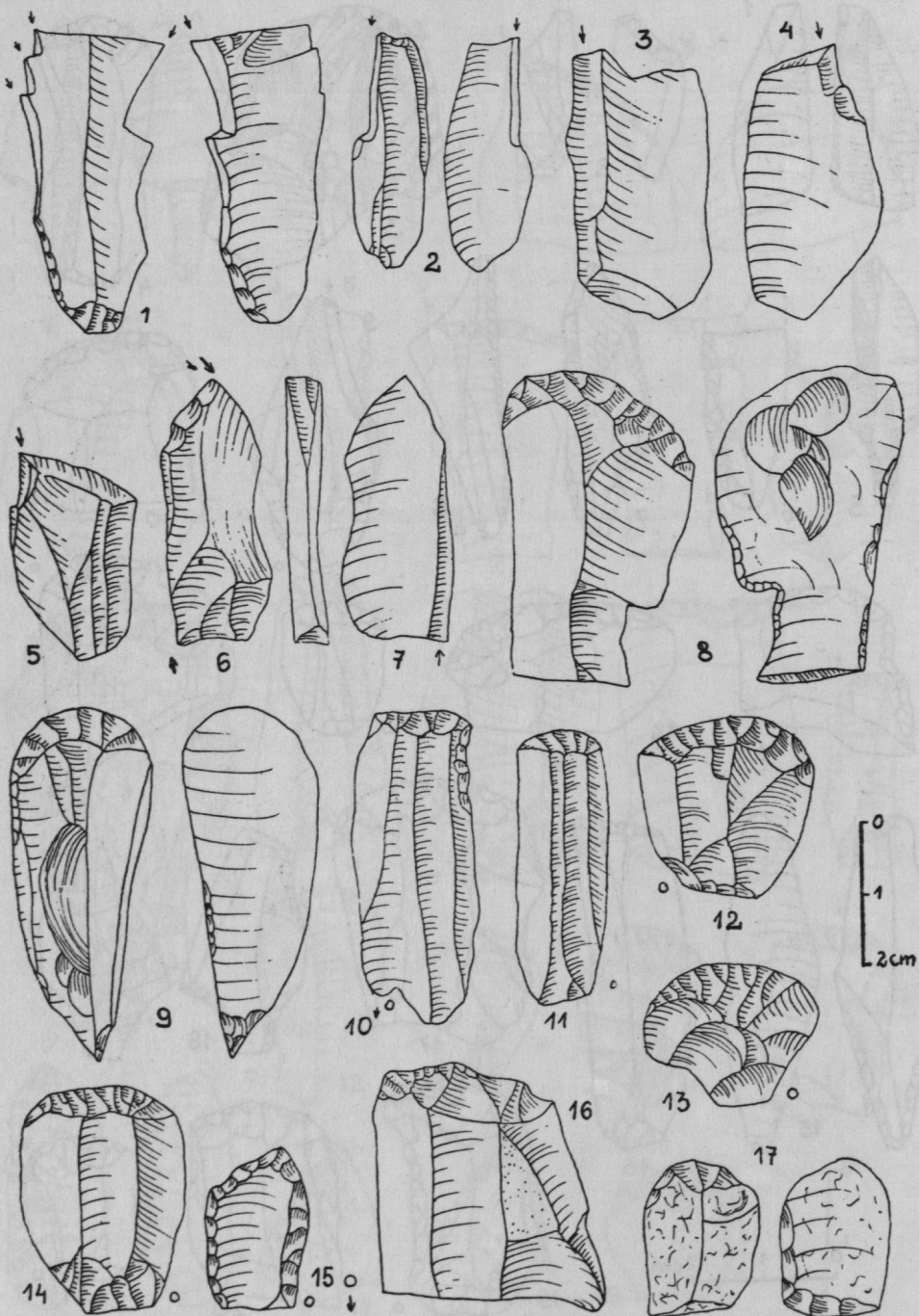
1 - 2 — Kargowa f pow. Sulechów; 3 - 19 — Kargowa g pow. Sulechów

Tablica XXV

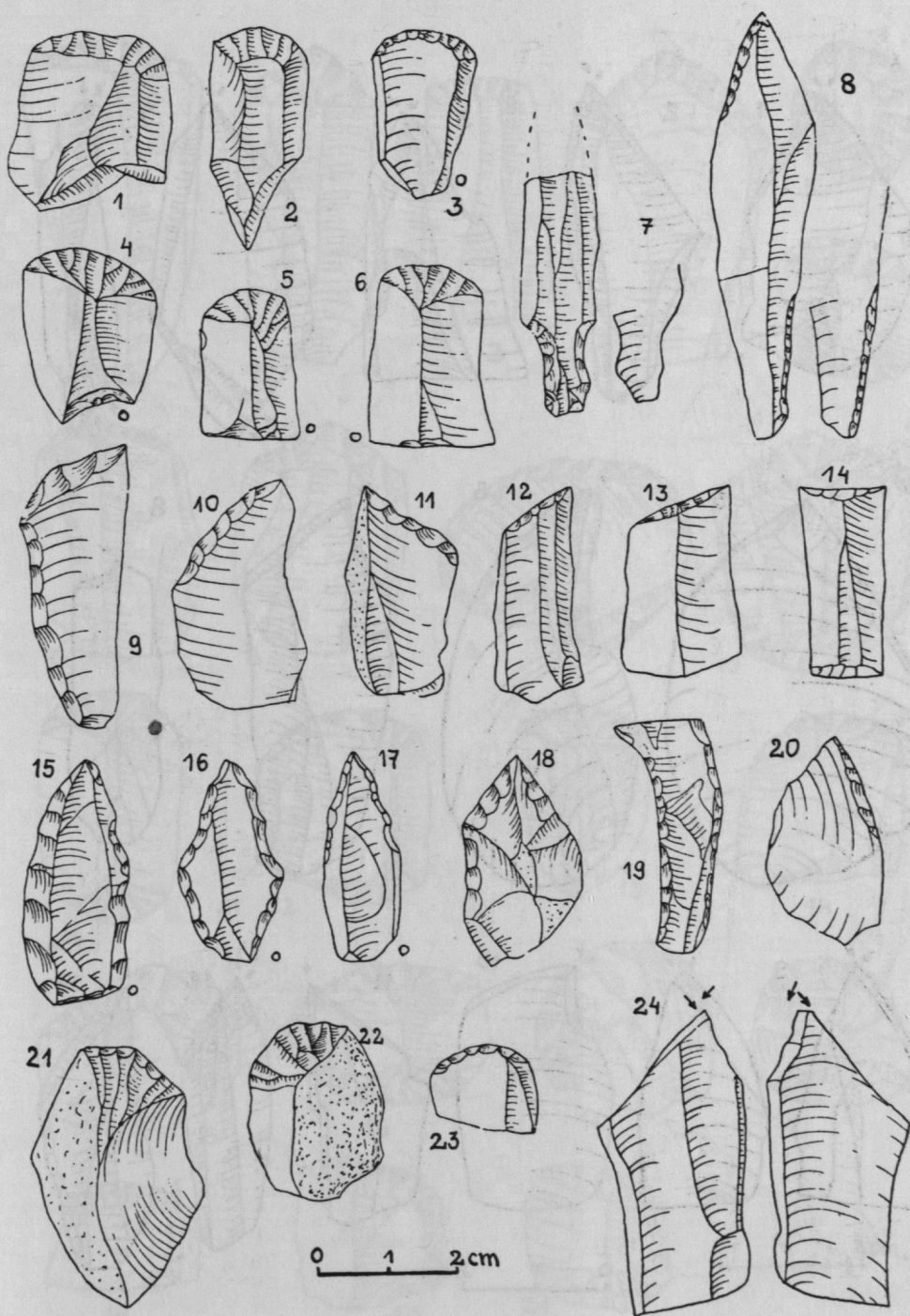
1 - 8 — Kargowa h pow. Sulechów; 9 - 16 — Kargowa i pow. Sulechów; 17 - 21 — Kargowa j pow. Sulechów

Tablica XXVI

1 - 17 — Smolno Wielkie a pow. Sulechów

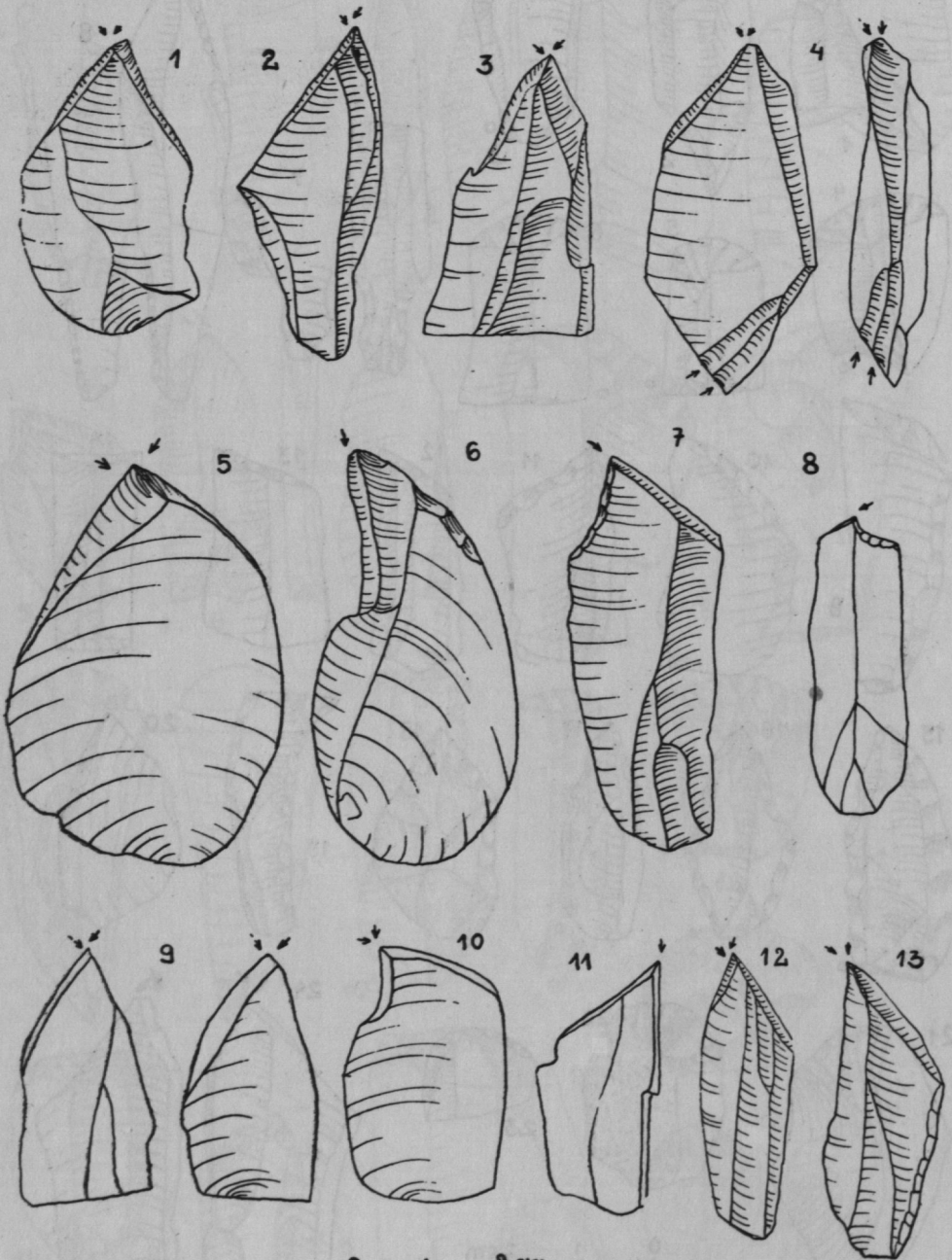
Tablica XXVII

1 - 20, 23 — Smolno Wielkie a pow. Sulechów; 21 - 22, 24 — Smolno Wielkie b pow. Sulechów

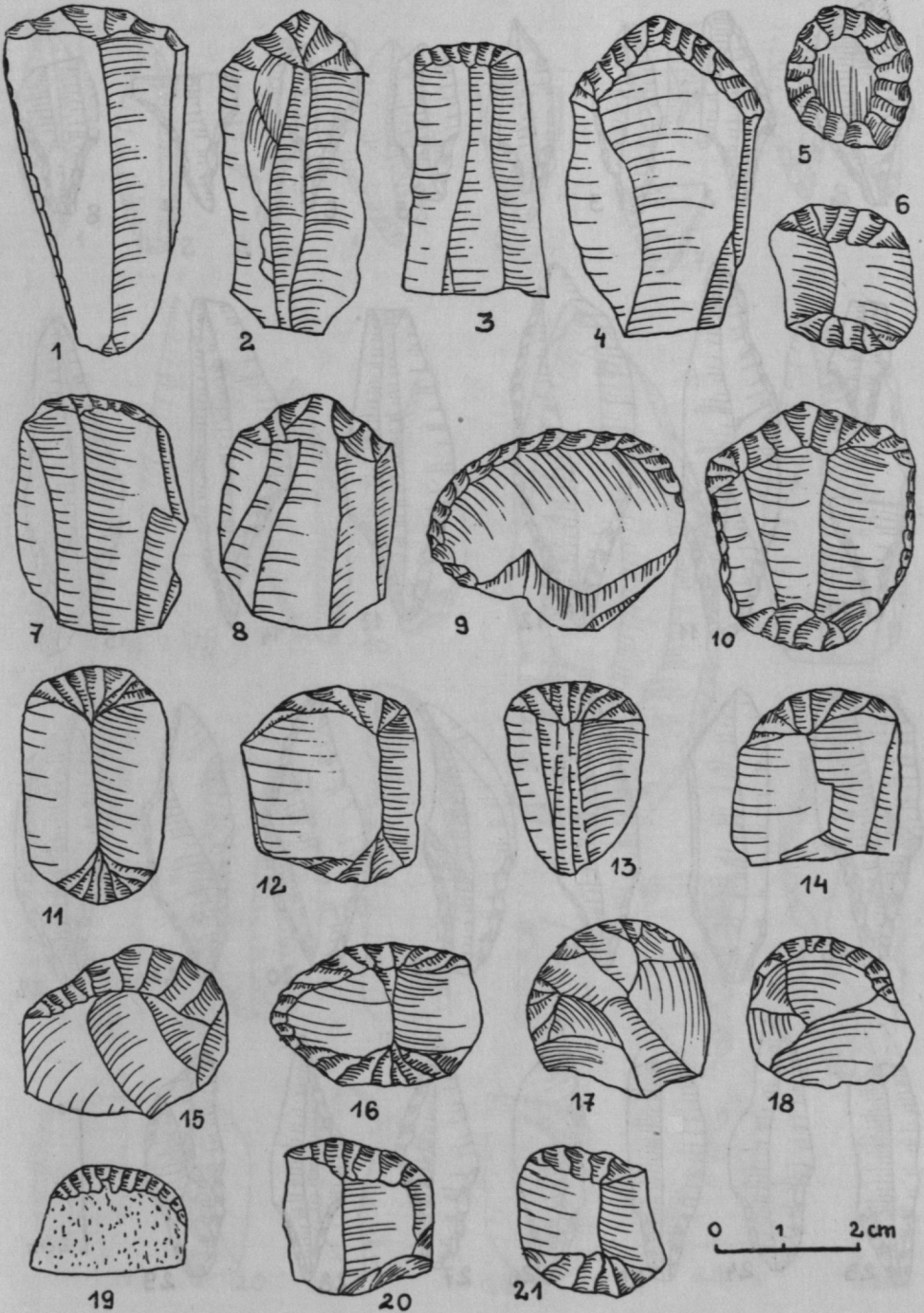

Tablica XXVIII

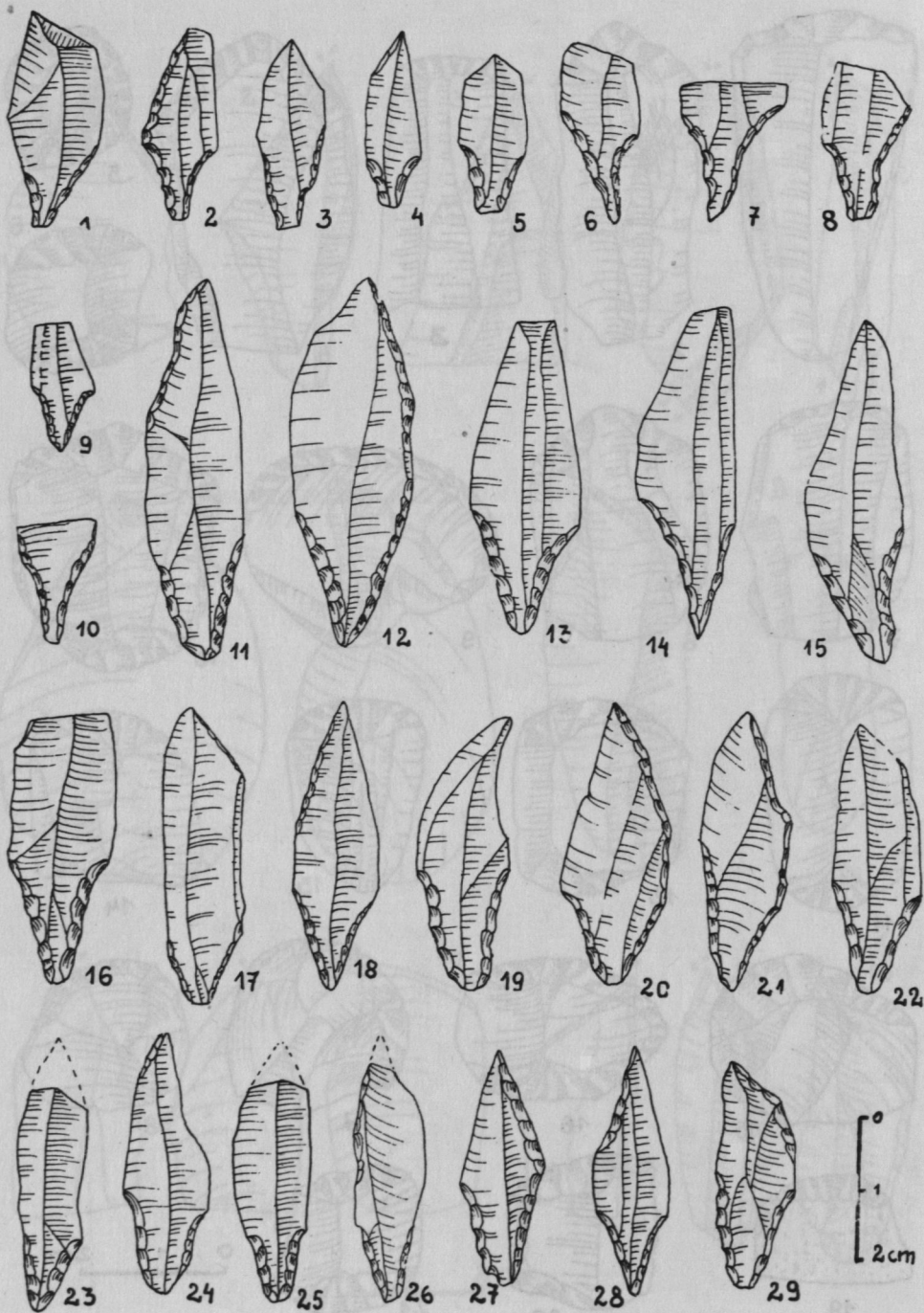
1 - 13 — Wojnowo a pow. Sulechów

Tablica XXIX

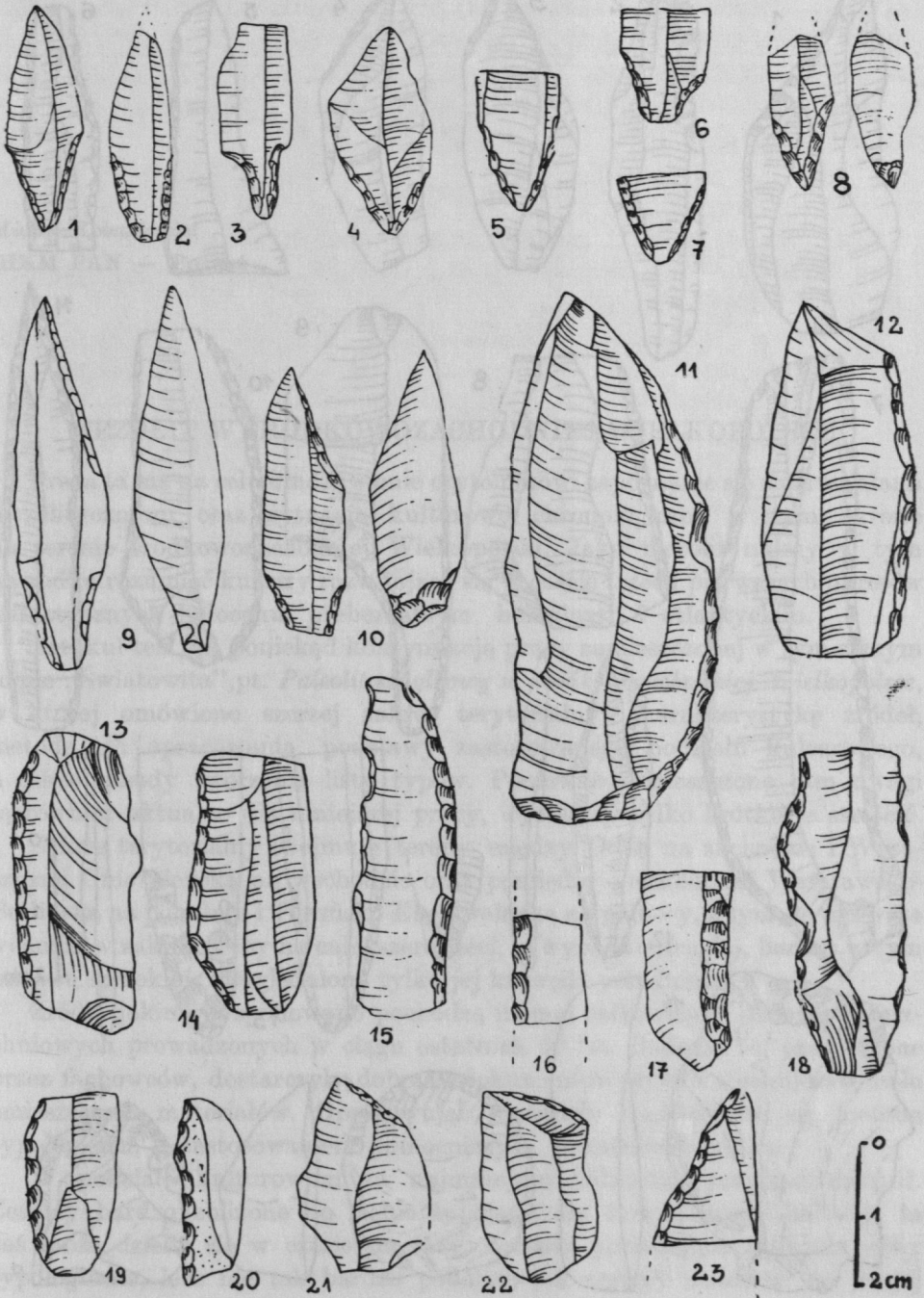
1 - 21 — Wojnowo a pow. Sulechów

Tablica XXX

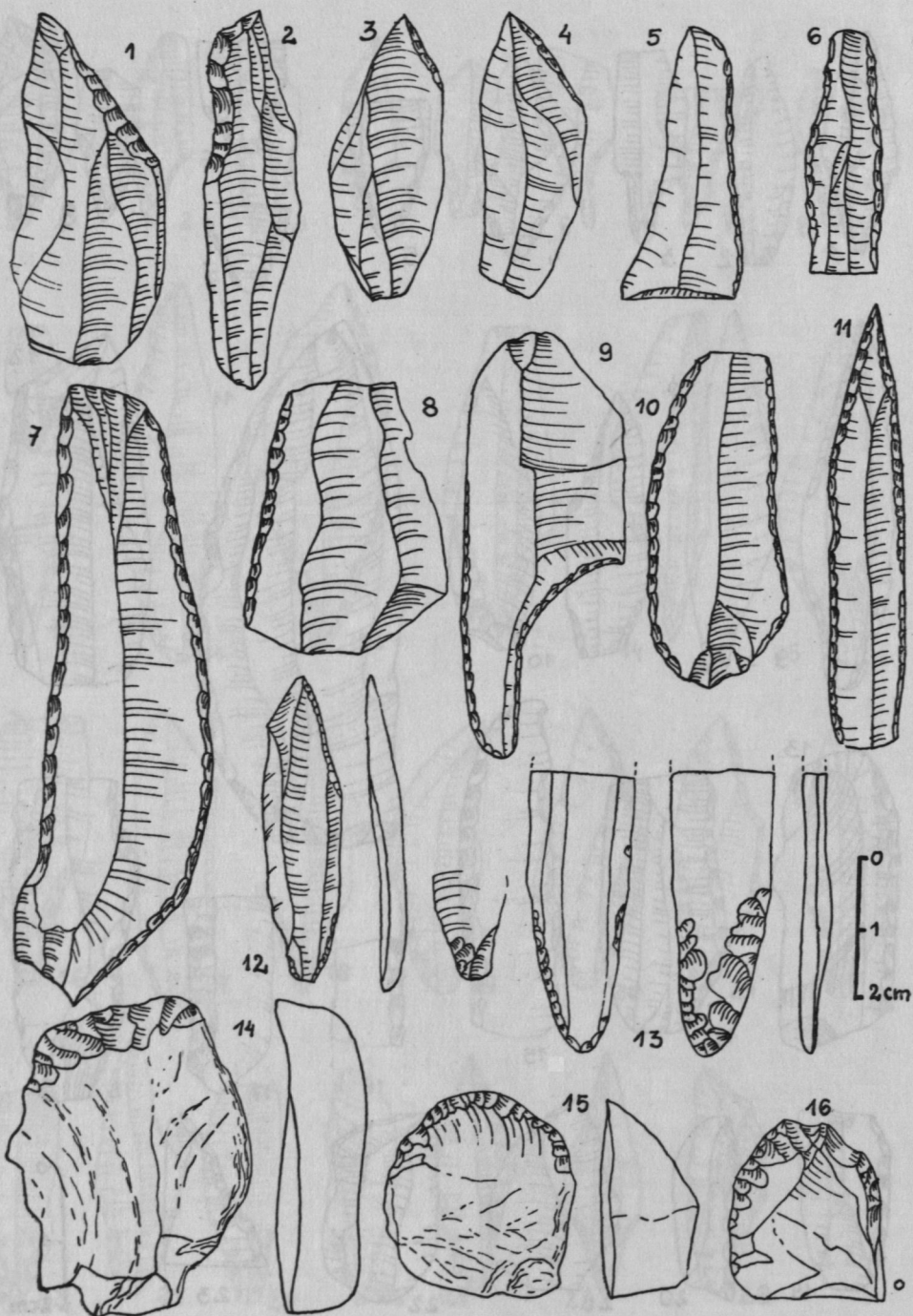
1 - 29 — Wojnowo a pow. Sulechów

Tablica XXXI

1 - 23 — Wojnowo a pow. Sulechów

Tablica XXXII

1 - 11 - Wojnowo a pow. Sulechów; 12 - Wieleń 1 pow. Wolsztyn; 13 - 16 - Lipnica 1 pow. Szamotuły